

3. A polgárosodás színterei

Urbanizáció, urbanitás az erdélyi románoknál

Az alábbi fejezetben arra keressük a választ, hogy az erdélyi románság körében mennyire haladt előre az urbanizációs folyamat a dualizmus fél évszázadában, s ehhez kapcsolódó, de általánosabb problémaként: milyen mértékben fejlődött ki náluk az urbanitás, terjedtek el a városi eredetű, városinak tekintett viselkedésminták, közösségi formák.

Mint a bevezetőben emlékeztettünk rá, a román népesség a vizsgált korszakban jóval hagyományosabb, sokkal inkább iparosodás előtti képet mutatott, mint a magyar vagy a német. Mindez egyben a városlakó románok alacsony számát is sejteti, amit a

statisztikai adatok is alátámasztanak.²²⁵ A népszámlálási adatok szerint az erdélyi városok lakosságának 1880-ban 23,8%-a volt román, holott a terület össznépségének majdnem 57%-át alkották. Ezek az arányok a következő három évtizedben lényegében nem változtak.²²⁶ Természetesen voltak akár román többségű városi rangú települések mint Hátszeg (1910 előtt, mert akkorra arányuk 48%-ra csökkent, bár a román lakosok száma nőtt), Vízakna (1910-ben 65%) vagy Szászsebes (59%) ám ezek stagnáló, illetve csak regionális szerepkörű kisvárosok; a fejlődő, gazdaságilag élénk, nagyobb központok közül Brassóban (1910-ben 29%) és Nagyszebenben (26%) élt nagyobb arányban román lakosság. Kolozsváron, Aradon, Temesváron számbelileg jelentős, hét-tíz-es román lakosságot találunk, ám itt a lakosság kis hányadát alkották. A nem jelentéktelen városi népesség ellenére is meg kell tehát állapítanunk, hogy a vizsgált korszakban nem volt olyan dinamikus fejlődő, jelentősebb település Erdélyben, amelyet a par excellence román urbanizáció modelljeként mutathatnánk föl.

A román kortársak maguk is rurális lakosként tartották számon népüket. George Barițiu 1879-ben rámutatott, hogy alig vannak ipari, kereskedelmi tulajdonnal bíró városi románok, ezért a modern burzsoázia kialakulásának feltétele, hogy a parasztságnak legyenek intelligens és módos elemei.²²⁷ Mint az ipar kapcsán láttuk, átfogó földrajzi munkájában Silvestru Moldovan megróttá nemzetét, amiért az kizárólag a földművelés és az állattenyésztés iránt vonzódik.²²⁸ Az ASTRA vezetői 1895-ben azzal hirdették meg a román művelődés nagy vállalkozása, a háromkötetes *Enciclopedia Română* kiadását, hogy nincsenek román városok, melyek kulturális intézményeikkel, egyesületeikkel az értelmiség szervezését és egyben a tudományos ismeretterjesztést szolgálhatnák: „A román nép jórészt híján van azon tényezőknél, melyek más népeknél hozzájárultak és szakadatlanul hozzájárulnak azok kulturális haladásához. Nincsenek *városaink*, melyek kulturális és társadalmi intézményeiknek és társaságaiknak – illetve az intelligencia folyamatos érintkezésének köszönhetően – éppúgy kultu-

rális centrumok is, a tudományok és a művészetek népszerűsítésének, a hasznos ismeretek terjesztésének fókuszai.”²²⁹ A szászvárosi újság is azt panaszolta 1898-ban, hogy Erdélyben minden város szász vagy magyar-zsidó lakosságú, bár a cikk egészében nem pesszimista: Hátszeget, Szászvárost, Vajdahunyadot, Brádot a jövő ígéréteinek tekintette a románság számára.²³⁰ Visszatekintő munkájában a jeles szociológus, Petru Suciú is a saját városok hiányával magyarázta, hogy a dualizmus alatt nem alakulhatott ki román nemzeti ipar: „Nekik [a németeknek] voltak városaik, nekünk viszont nem. A városok a virágzó ipar bölcsői. Amely népek nincsenek saját városai, annak saját ipara sem lehet.”²³¹ Ugyanő mindeközben nem tagadta, sőt táblázatokkal érzékeltette, hogy viszonylag jelentős román városi népesség is létezett – 1910-ben 119.121 fő –, amely idővel az államfordulat nélkül is túlsúlyra jutott volna, hiszen a város előbb-utóbb az őt körülvevő, folyamatosan betelepülőket küldő nyelvi környezethez hasonul.²³² Silvestru Moldovan idézett földrajzi munkájában 4807 fős nagyzebeni román lakosságról beszélt, s bár elismerte, hogy legnagyobb részük földműves, emellett sok tisztviselőről, papról, ügyvédéről, újságíróról, professzorról, kereskedőről is tudott.²³³ Iosif Vulcan, amikor 1869-ben kezdeményezte a nemzeti közadakozás elindítását egy román nemzeti színház felépítése érdekében, azért tartotta Brassót a leendő ideális otthonnak, mert itt él kompakt román lakosság – s persze ennek anyagi jóléte, nemzeti szelleme miatt. Mint írta, „anyagi, kulturális, szellemi helyzetük és nemzeti szellemük, mely kész minden áldozatra, régen kivívta nemzetársaik elismerését, szeretetét és tiszteletét.”²³⁴ Amikor Iosif Hodoşiu a parlamenti költségvetési vita során kétszáz ezer forintot kért a színház alapítására, Wächter képviselő ingerülten tiltakozott a terv ellen, mondván, hogy Brassó szász város. A *Telegraful Român* ehhez fűzött kommentárjában rámutatott, hogy a városban ugyanannyi a román adófizető, mint a szász, s hogy a román kereskedők sok szász iparosnak adnak kenyeret.²³⁵ Brassó más szerzőknél is az öntudatos román polgári mentalitás jelképe lesz (ld. alább),

akárcsak a hagyományos egyházi-politikai központ, Nagyszeben, ahol az öntudatos propaganda a századelőn már hangsúlyos román jelenlétet vélt kimutatni: „S ha az [ASTRA] Központi Bizottsága semmi más aktívumot nem tudna fölmutatni, már az a tény is óriási haladás, hogy itt, Nagyszebenben, ahol 1848-ig a város privilégiumai még a magyar nemességet is megakadályozták abban, hogy ingatlant vásároljon, nemhogy a szegény oláhokat [sic!], ma már mi, az Egyesület vagyunk a legnagyobb háztulajdonos, a mieink Nagyszeben legszebb házai.”²³⁶ Jómódú kereskedői, közművelődési egylete, fényes báljai miatt Araddal kapcsolatban is sok cikk jelent meg, bár ezek gyakran a közönyt és a néptől való távolságtartást rótták föl a helyi intelligenciának – ami viszont ugyancsak azt bizonyítja, hogy sokat várt tőlük a nemzeti közvélemény.²³⁷ Ezenkívül sok – ugyancsak vegyes alapállású – tudósítás jelent meg Szatmárnémetit, Nagyváradot, Temesvárt, Lugost, Karánsebest, Belényest, Kolozsvárt, Szamosújvárt, Gyulafehérvárt, Szászvárost és Szászsebest, Dévát és Hátszeget illetően. A nyolcvanas évekig, az ottani román elit megritkulásáig ugyancsak rendszeres báli tudósítást hozott (az amúgy is ott szerkesztett) *Familia* Pestről is, ezután inkább csak az egyetemisták Petru Maior köre kapott itt publicitást. Hasonlókat mondhatunk Bécsről is. Mindettől még a kortársaknak a román nagyváros hiányát panaszoló véleménye érvényben marad. Az urbanizáció folyamatát nem városokban, hanem bizonyos modernizálódó népes községekben kell keresnünk – ezekkel azonban a következő fejezetben foglalkozunk.

* * *

Áttérve a városiasodó települések lakosságának mentalitására, értékrendjére, amely persze sokkal kevésbé megfogható, mint a fizikai arculat modernizálódása, azt kell mondanunk, hogy a kortársak vélekedésében hasonló kettősséggel találkozunk, mint a román városok pusztá létezésének kérdésénél: egyrészt a román kultúra – általánosságban – falu-orientált, „népies”, másrészt az arra fogékony szerzők büszkén mutatták föl az urbánus életmód,

viselkedésminták megnyilatkozását. A rurális identitás hordozója a román szépirodalom nagy része, most egy kevésbé jeles szerző, Miron Pompiliu (publicista, gimnáziumi tanár Jászvásáron) *Din orasu* c. versére utalnánk, nem éppen esztétikai értéke miatt, hanem mert a román polgárosodás szócsövének tekinthető *Familia* egyik korai számának címlapján jelent meg – a szokásos szerkesztői írások helyén. A honvágytól kínzott lírai én előbb felsorakoztatta az idilli hegyi táj konvencionális elemeit – virágzó mezők, a pásztorfurulyából elővarázsolt doina, az eszténa szeretett állatai –, majd fölpanaszolta az őt elnyelő város lelketlen világát: pompás paloták, de kapukon rongyos koldusok dörömbölnek; egoizmus, törtetés, bűn és gonoszság mindenütt. „El ebből a káoszból, sötétségből, ki a napfényre, a szabad levegőre, a messzi tájra...”²³⁸ Ám ennél sokkal jelentősebb támadás volt, méghozzá jó négy évtizeddel később Octavian Goga hírhedt Budapest-ellenes cikke, mely – egyik vitapartnere, Braun Róbert szerint – a költő város- (és zsidó-)ellenességét fejezte ki, általában pedig azt, hogy a hazai románságnak csak kis hányada lakott városokban, a kultúra úgymond a falusi papok, tanítók és módos parasztok ügye volt.²³⁹

Ám térjünk vissza az induló *Familiához*! A szerkesztő, Iosif Vulcan mintha személyében hordozná a fenti kettősséget: 1868 húsvétját olyan cikkel köszöntötte, melyben elvonult Pest, a nagyváros nyüzsgéséből, ahol az állandó rohanásban összefolyik a hétköznapi és az ünnep, ám Nagyváradon mégiscsak azon járnak a gondolatai, hogy miért nincs ott városi olvasókör, mi várható a tanulóifjúság szervezetétől, hogyan működik a teológiai szeminárium kórusa, zenekara stb.²⁴⁰ Az ambivalens viszonyulás Ioan I. Lăpădat egyik cikkében is tetten érhető: amikor az idegen – városi – iskolák elnemzetlenítő hatásáról ír, a falusi fiúkat nem félti, mert tiszta román hátterük megvédi identitásukat, ám az „intelligencia”, azaz, mint kifejezi, a városi családok gyermekei föltöltődnek, befolyásolódnak az idegen elemekkel való érintkezések során. Ugyanakkor ők is nyújthatnak pluszt, s ezért a vakációk alatt kívánatosnak mutatkozik a falusi és városi diákok együtt nyaral-

tatása: „Egy úrfi igazi román nyelvet tanulna egy legénytől, ez viszont amattól választékosabb modort, urbánusabb viselkedést sajátíthatna el.”²⁴¹ Leszögezhetjük, hogy a *Familia* hasábjain a konzervatív falu-romantika inkább kolorit, mintsem vezéreszme; egészében inkább az urbanizáció, urbanitás igénye dominál. Az olvasók számos rövid, illusztrált város-ismertetőt olvashattak itt, ezek közül most a dinamikusan fejlődő Temesvár rajzát idézzük. Igaz, hogy a szerző felrótta az őszinte, tartós kapcsolatok hiányát, ám fenntartás nélkül dicsérte a szépnek, kulturáltnak és módosnak aposztrofált „Kis-Bécs” ipari-kereskedelmi fejlődését, a közintézmények bővülését. Még az öt nép lakta város kevertségében is látott pozitívumot: talán éppen a megmaradás ösztöne és a versenyszellem diktálta ezt a dinamizmust, mely a román lakoságnak is jobb eszközöket, nagyobb jólétet biztosított, mint más vidékek.²⁴² Hasonlóképpen pozitív volt Brassó nemzeti szerepe, mint azt már a tervezett román színház kapcsán is említettük. Ez a város, mely egy emberöltővel korábban felcsillantotta egy vagyonos, nemzetközi jelentőségű kereskedő-polgárság kialakulásának esélyét, a kortársaknál mindenütt a nemzet regenerációjának egyik fókuszaként jelent meg. A modernizáció iránt oly fogékony Lăpădat, mikor a gyakorlati problémákat megvitató értelmiségi kör alapítására buzdította hallgatóságát, a kívánatos új, vállalkozói mentalitás bölcsőjének tekintette a várost: „... az a román központ, [...] ahonnan sikerrel kiindulhatna egy ilyen szellemi mozgalom, az az Önök városa, Brassó. [...] Amikor társadalmi életünk e reformjára gondolok, lélekben visszamegyek abba a nagyszerű korba, amikor egy maroknyi lelkes brassói, megértve az idők szavát és a nép szükségleteit, megvetette e nemzeti kulturális központ alapjait. [...] Milyen örömeire szolgálhat a brassóiaknak, hogy szintén nekik szabta a sors feladatul, hogy [...] egy új kezdetről döntsenek, és egy társadalomtudományi és közgazdasági kör alapításával megvessék egy új iskola alapjait, ahonnan kiindulhatnak azok az ismeretek és eszmék, melyek megkönnyíthetik helyzetét, fölkészíthetik létharcára ezt a leigázott

népet. Akkor Brassó nevét Coresi és Popasu dicsőséges korszaka mellett egy harmadik címen is övezi majd az elismerés, s egyben a román tisztelet, erény és büszkeség!”²⁴³ Elsősorban egyházi intézményei és sokrétű kulturális önszerveződési formái, meg persze az Albina Bank révén Nagyszeben is modellértékű a kor írásaiban. Moldovan országismertető munkája kiemelte a színes egyesületi életet, s visszatekintő brosrájában Ioan Lupaș is a szorgos, kitartó munka otthonának tekintette a várost: „Ez a sokoldalú, gyümölcsöző és jótékony aktivitás tiszteletreméltó tradíciókat eredményezett, s a román Nagyszebennek olyan aurát adott, mint a rendszeres munka, a kitartó törekvések, a kulturális fejlődés valamint a termékeny gazdasági és politikai kezdeményezések városa.”²⁴⁴ De utalhatunk ismét a *Revista Orăștiei* főnti cikkére, mely egy olasz közmondással – a városok a népek öltözéke, a főváros pedig az ünneplőjük – és egy bukaresti tanulmány idézésével – „A városok egy nép kulturájának, gazdagságának, ízlésének, gazdaságának és etikai kultúrájának fokmérői” – csatlakozott az urbanizáció-pártiak táborához.²⁴⁵

Már korábban leszögeztük, hogy a Monarchiában nem volt román nagyváros, viszont ott volt Bukarest, egy gyors léptekkel civilizálódó ország dinamikusan fejlődő fővárosa. Eltávolítana közvetlen célunktól annak megvitatása: mennyiben volt ez a város román, volt-e bármiféle köze a vegetáló, stagnáló vidékhez, vagy csak – mint számos kortárs gondolkodó vélte – egy szervesen, „felülhelyezett réteg” telephelye (Eminescu), a néma falvaktól fényévekre elszakadt szalonok, redakciók világa lett volna. Számunkra most az az érdekes, hogy a sűrűn idelátogató erdélyieknek alkalmuk nyílt a nemzeti urbanizáció, urbanitás tanulmányozására, s itt is csak azt mondhatjuk, hogy a mérleg nem egyértelműen pozitív vagy negatív. Előljáróban leszögezzük, hogy az első utazás előtt a *Familiában* megjelent útibeszámolók alapján a feszült várakozás és az illúziók lehettek uralkodók, mint Iulian Grozescu (költő, publicista, lapszerkesztő) 1867-es cikksorozatának kezdőmondataiban: „Bukarestbe, Bukarestbe! ez volt a legfőbb vágyam,

mely nem hagyott nyugodni, amint megtudtam, hogy van egy másik román haza, ahol nemzetem fiai tisztelik az ősi román szokásokat és erkölcsöket, s azok nem az idegenek gúnyolódásának tárgyai.”²⁴⁶ Hasonló hevülettel indult útnak a fiatal Vulcan a következő évben: „Bukarest! Bukarest! Micsoda varázslatos érzés tölti el lelkemet, midőn kiejtem e szót!” A fiatal szerkesztő mindemellett reálisan tudatában volt annak, hogy nemzeti büszkesége nagyíttatja föl vele az arányokat: „Nem vagy olyan pompás, mint a nyugati városok, de az én szememben mégis csodálatosabbnak tűnsz; nem csillogsz úgy, mint azok, számomra mégis fényesebben ragyogsz; nem dicsekedhetsz azok szépségével, nekem mégis elbűvölőbb vagy. Miért? [...] Mert a románok fővárosa vagy!”²⁴⁷

A lelkes utazók természetesen elismerték a városiasodás áldásait, örültek a lázas építkezéseknek, az új bulvároknak; egységes homlokzatokat, macskakövezést, a levegőt hűsítő, tisztító fákat akartak látni,²⁴⁸ élvezték a kulturált parkok nyújtotta enyhülést, a Băneasa szép alléit, árnyas fáit, szökőkútjait, elragadta őket az elegáns hölgyek látványa, nem mulasztották el megjegyezni, hogy a Cișmigiu húsz éve még a Dîmbovița mocsara volt,²⁴⁹ jó két évtizeddel később pedig a *Familia* már az elegáns Hotel Continental képét közölte, büszkén jelentve ki, hogy húsz év alatt teljesen átépült a főváros, szabályozták a folyót, sugárút született, rengeteg új köz- és magánépület nőtt ki a földből.²⁵⁰ Az 1906-os jubileumi kiállítást megtekintő tudósító szintén előre örült, hogy teljesülhet „régí vágya, hogy szabad román földre léphet”, s ennek megfelelően a kétségkívül sokat fejlődött Bukarest mély benyomást tett rá: „Nagyon tetszett nekem Románia fővárosa sok-sok templomával, nem nagy, de ízléses épületeivel, pompás palotáival, csodás sugárútjával, rendezetlen utcáival, vidám életével, román nyelvével.” Egy másik beszámoló ugyancsak a rohamos fejlődést emelte ki: „A Június Tizenegyedik utca végén, amely valaha a mocsaras Filaret-mező volt, az ember tekintete pompás épületekkel találkozik, melyek egy modern város képét mutatják.”²⁵¹

Ám közép-európai szemük az árnyakat is észrevette. Első utazónk minden előzetes rajongása mellett is fontosnak tartotta megjegyezni, hogy a határtól a fővárosig folyamatosan kellett adni a baksist a kocsisnak, vagy azért, hogy gyorsabban, vagy pedig, hogy lassabban hajtson. Odaérkezéskor a sorompónál újfent részese lett a „kultúrák találkozásának”: a rendőrparancsnok nem értette az útlevelébe foglalkozásként beírt *jurist* [‘jogászhallgató’] szót, s mikor a fiatalember körülírta neki, azt is mulatságos módon félreértette (*ascultator de drepturi* ‘joghallgató’ helyett *calcator de drepturi* ‘jogtipró’), s barátilag figyelmeztette az idegent, hogy aligha fog érvényesülni Romániában, mert itt éppen elég jogtipró tevékenykedik.²⁵² A fiatal Vulcan már általános ítéletet fogalmazott meg: kevés ilyen változatos, végtelen kontrasztokat fölmutató város van a világon, a nyugati csillogás mellett ott a keleti pizsok, a fejedelmi palota tőszomszédságában düledező viskó, a gyönyörű villák, kertek mellett hangoskodó gyümölcsárusok. Ellentmondásos a város nyelvének az értékelése is: egyrészt szembeállította Pesttel, ahol a nemzeti nyelvvel nem lehet boldogulni, másrészt szóvá tette, hogy a szalonokban francia társalgás dívik.²⁵³

Az évek során a *Familiában* megjelent riportokban állandóan megjelent a bukaresti előkelő köröknek a nemzeti nyelv, sajtó, színjátszás iránti közönye.²⁵⁴ Panaszolják, hogy a nemzeti sajtót nem veszi senki, az egyetlen néplap vegetál, s a felső körökben maga a román nyelv is kiszorul a szalonokból.²⁵⁵ A nyelven, kultúrán túlmenően a szerzők a polgári erények, a közélet hiányát is észrevették. Ioan C. Drăgescu (író, költő, egészségügyi szakíró) figyelmeztetett a bojári családok és a polgárság, ill. a nép között húzódó kínai falra.²⁵⁶ A rossz példa azonban ezen is áthatolt. Idézett cikkében Grozescu úgy látta, a bojárok mentalitása, azaz a bezárkózás, a közügyek iránti teljes közöny vált mintává az alsóbb osztályok soraiban is: „Ez a közönyösség azután sajnos napjainkig megmaradt, [...] ami azt eredményezi, hogy a bukarestiek csak a saját dolgaik érdeklik, míg a közügyek csak akkor, ha nem tudnak kibújni alóla. Így hát könnyen elképzelhetjük, hogy

Bukarest társadalmi élete milyen stádiumban van – azazhogynincs is ilyen.” Társasági élet nincs, vagy kizárólag családi, rokoni alapon szerveződik, legfeljebb az álarcosbálok nyilvánosak, s itt is mindenki egy-két ismerősével mulatja át az estét. Sajnálatos, összegezett a szerző, hogy a bukarestiek nem tudnak élni a főváros nyújtotta lehetőségekkel, s így nem szolgálnak példaként a kisebb városok számára. Szintén az álarcosbálok szolgáltak apropóul Mihai Strajanu (író, romániai középiskolák tanára) számára, hogy eldörögje (meglehetősen konvencionális fordulatokkal: a maszkok erénynek álcázzák itt a bűnt, a testvér megcsalja a testvért, a szerető szerelmét, a patriotizmus álarca alatt eladják az országot) a maga filippikáját a város korrupt szellemisége ellen. Számos alkalom nyílna a társasági életre – ismerte el –, de hiányzik ehhez a szellem.²⁵⁷ A nemzeti színház megítélése ugyancsak vegyes az erdélyiek híradásaiban: Grozescu lelkesen – s talán némi túlzással – Európa egyik legpompásabb színházi épületének tartotta, kitűnő színészekkel, ám nem hiányzott a közönség kozmopolitizmussal súlyosbított sznobizmusának ostromozása sem: csak a külföldi (vagy magát annak kiadó) vendégművészeknek van sikerük, akármilyen sarlatánok is legyenek. Jellemző, hogy egy bukaresti lap ritkaságként közölte: két bojár család bérletet vett a Nemzeti Színházba (Vulcan össze is hasonlította a román és a magyar arisztokráciát – az utóbbi javára).²⁵⁸ A *Familia* szerkesztője helyt adott továbbá olyan cikkeknek is, melyekben a széthúzás, Millo és Pascaly versengése meg a kormány közönye miatti elkeseredés dominált.²⁵⁹

A fenti vélemények a hatvanas-hetvenes évek fordulójának viszonyait tükrözik. S bár Bukarest a következő évtizedekben – a maga szaporodó intézményeivel, munka- és álláslehetőségeivel, erősödő diplomáciai tekintélyével – egyre biztosabb háttországvá vált az erdélyieknek, kritikus megjegyzéseik később sem apadtak el, mint ahogy a nemzeti elkötelezettségű bukaresti lapok is lehangoló összehasonlításokat tettek közzé a Kárpátok két oldalán élők aktivitását, kulturális életét illetően. Jellemző helyzetkép a

nagyszebeni zeneegylet 1895-ös vendégszereplése kapcsán a *Tim-pulban* megjelent híradás. A cikk emlékeztetett rá, hogy Bukarestben sem kórus, sem állandó zenekar nincsen, csak az idegen társulatok számíthatnak sikerre, még egy orfeum-énekesnő estjére is tódul a közönség, „ám amikor idejön a nagyszebeni román társadalom színe-virága, hogy román dalokból álló kitűnő hangversenyt adjon nekünk, az Atheneum terme nem telik meg. Legyen ez a hangverseny gyújtó szikra a közömbösek számára!”²⁶⁰ Az itteni tudósítások a következő években is eléggé lehangolók. Egy itteni hölgy 1903-ban – jellemző módon – már annak is örült, hogy a *Familiában* legalább vitatkoznak, fölpanaszolják az erdélyi román hölgyek gyöngé nemzeti érzését: otthon, Romániában a társasági hölgyeket annyira lekötik a legújabb francia „pornográf” regények, a színházlátogatás, a vizitek, kikocsizások, hogy eszükbe sem jut ilyeneken rágódni. Ugyanez a vád egyébként már három évtizeddel korábban is elhangzott ugyanitt: a tudósító örömet fejezte ki, hogy olyan hölgyolvasókhöz szólhat, akik kitűnnek nemzetiségük szeretetében, nem úgy, mint a bukaresti hölgyek többsége.²⁶¹

Természetes tehát, hogy az egész elit körében az erdélyiek teljesítménye iránti közöny nemigen csökkent. Ioan Slavici ugyan azt nyomatta a *Tribuna* fejlécébe, hogy minden román számára Bukarestben kel föl a nap, ám későbbi többéves bukaresti tartózkodása alatt sem tudott föloldódni az ottani szellemi légkörben – gondoljunk keserű szavaira a kozmopolita szellemű nemzeti színházról, ahol az erdélyi ember csak gúny tárgya, a butaság szimbóluma. Egy barátjától értesült, hogy a színházban maró gúnnyal, jobb esetben közönnyel fogadják az erdélyiek benyújtott darabjait. Az egyik bizottsági tag egyenesen ökörnek titulálta az erdélyi parasztot, aki mindig mindent kétszer mond el. Állítólag Slavici darabját is nullának minősítették, s közben az erdélyi tájszólást is nevetség tárgyává tették. De ez nem csoda – írta az informátor –, hiszen a hatvan fős bizottságban ő az egyetlen erdélyi, a többiek pedig jórészt nem is románok, hanem zsidók, görögök, örmények, bolgárok. Utólag maga Slavici is úgy értékelte

romániai tartózkodását, hogy idealizmusával, őszinteségével nem illett bele a bukaresti társaságba.²⁶² Holott – mint egy 1907-es, Iorgához írott levelében kifejtette – a romániai elit felszines magaskultúrájával szemben az erdélyiek – habár nem rendelkeznek hasonló intézményekkel – magasabb kulturális szintet képviselnek.²⁶³ Végül csupán emlékeztetnénk a másik nagy – erdélyi – író, Liviu Rebreanu Bukarest-tablójára (a *Lázadás* lapjain), amely szintén nem túl pozitív.

Azért időztünk hosszasan a Bukaresttel kapcsolatos véleményeknél, hogy rávilágítsunk: az erdélyieket nem vakította el a nagyváros csillogása, s bár értékelték, használták a technika, a civilizáció vívmányait, többet, mást is vártak a várostól: társas kapcsolatokat, közös művelődést, szakmai, politikai szerveződést, pezsgő egyesületi életet, estélyeket, bálakat – a polgárok aktív részvételét a közösségteremtő folyamatban. Ennek otthoni megnyilvánulásait ünnepelték, sürgették a kortársak a sajtóban, vagy panaszkodtak ugyanott a lassú haladás, a mindenütt tapasztalható közöny, begubózás miatt.

A városias létforma nevelő hatásával már találkoztunk Brassó és Nagyszeben kapcsán, de élénk társadalmi életük és a sajtóban megjelenő értékelések alapján említhetnénk Szászvárost, Szászsebest, Dévát vagy Naszódot stb. A szászvárosi kórus vendégszereplésének apropóján a tudósító e szavakkal méltatta a város szellemét, nemzeti szerepét: „Büszkék lehetnek arra, hogy Szászvároson élnek! Derék, szorgalmas, munkás népük van, mely örömmel teljesíti kötelességét mind a nemzet, mind az iskola, mind egyháza iránt, s készséggel hallgat jó vezetőire, ha látja, hogy azon fáradoznak, hogy őt az érvényesülés, a kultúra és a jólét magasabb fokára emeljék.”²⁶⁴ A cikk a továbbiakban leszögezte, hogy Szászvárosból indulhatnak ki a nemzet új erői, ő az első számú román megyei központ. Ám az urbanizálódás jegyeit fölmutató mentalitás a polgárosodásban élenjáró, modernizálódó falvakban is kimutatható, mint azt a következő fejezetben látni fogjuk. Mint ahogy a későbbiekben foglalkozunk a természetszerűleg magasabb szintű

városi oktatási intézményekkel és kulturális csúcsszervekkel, a leginkább szintén a városokban működő egyesületekkel és az ott szervezett társas rendezvényekkel (szavalóestek, hangversenyek, bálók).

A polgárosult falu víziója a korabeli írásokban

A bevezetőben bővebben foglalkoztunk a román elitnek a falu anyagi-erkölcsi fölemelésére irányuló törekvéseivel. Most további véleményeken keresztül kíséreljük meg kibontani, milyen volt az ideális falu a számukra, és mely településekben látták ennek több-kevesebb megvalósulását.

A megújult falu képét Iosif Vulcan a Színházi Alap-szerzési Társulat szelistyei közgyűlésén arra használta föl, hogy lelkesedésre és adakozásra serkentse hallgatóságát és nemzetét. Mint fölvezolta, a jövő falujában az iskola lesz a legszebb épület, a fiatalok közösen olvassák az újságot, az öregek pedig hallgatják őket; a férfiak mennek kölcsönözni a vándorkönyvtárból, az asszonyok pedig egy helyi, intézetben tanult kisasszony vezetésével népművészeti-háziipari kiállítást szerveznek; gyakoriak a kulturális összejövetelek, az itthon vakációzó egyetemista pedig ismeretterjesztő előadásokat tart. Ha a román falu ilyenné válik – mondotta Vulcan –, hamar fölépül a nemzet színháza.²⁶⁵

Az alábbi cikk viszont nem a hazai jövőképet tükrözi, hanem külföldi viszonyokat ismerteti; azért térnék ki rá, mert jól szemlélteti, többek között mely régiók, országok álltak eszményként a hazai – vagy hazai közönségnek szánt – román írások mögött. A szerző bukaresti egyetemi hallgató, aki a *Familia* hasábjain egy dán falu életét vázolta föl. Előjáróban leszögezte, hogy Norvégia és Dánia igazi „parasztállam”, ahol a kistermelők érdekei határozzák meg a gazdasági-társadalmi és politikai élet egyre több vetületét. Ezután madártávlatból lefestette a dán vidéket: a rendezett falvakat nyílegyenes, gyümölcsfákkal szegélyezett kitérő minőségű utak kötik össze, a racionálisan művelt határ gondozott kert benyomását kelti. A lelkeszt a falu választja és fizeti, ő a

közösség legtekintélyesebb embere, birtoka mintagazdaságként szolgál. A bíró a legértelmesebb ember, jogi végzettséggel, aki nem egyéni haszon reményében, hanem kizárólag a közjó előmozdításáért vállalja a hivatalt. Szinte minden faluban van orvos is, aki egyben gyógyszerész és a helyi kórház és egészségügyi szolgálat vezetője, munkáját bábák, felcserek és az oltásokat végző közép-káderek segítik. Persze a tanító is az intelligencia méltó tagja. „Éppen az adja a *kis Dánia igazi erejét*, hogy a művelt emberek munkája egybeforr a nép érdekeivel a két elem *tudatos és őszinte* szövetsége alapján, a dán szakértelmiség jó egyetértésben él a parasztsággal, mely az ország gazdaságának fő letéteményese.” Az iskola a falu legjobb, rendszerint kétemeletes épülete parkkal, gyakorlókerttel, tornateremmel. Az osztálytermek falain térképek, táblázatok, arcképek lógnak, a tárlókban lepréselt rovarok, virágok láthatók, korszerű kémiai-fizikai eszköztár, vegyszerek és jól összeválogatott könyvtár segíti a gyakorlatias szellemű oktatást. Általános az újságolvasás: az ország két és fél millió lakosa háromszáz néplapot tart el, ezek jórészt 3–500 példányban megjelenő helyi hetilapok, de vannak országos parasztújságok is.²⁶⁶

Maradjunk még az akkori határokon kívül! A falu polgárosítása – éppen a dán mintára – Romániában is közéleti témává vált ebben az időben a *poporanizmus* eszmei irányzatának köszönhetően. Számot vetve a romániai nagyipar szigetjellegével és az idegen vállalkozók döntő szerepével, a poporanisták nem egy iparos-kereskedő nagyburzsoázia kialakításáért küzdöttek, hanem a paraszti polgárosodást tekintették a gazdasági fejlődés és a társadalmi-politikai demokratizálódás alapjának. Társadalmi-gazdasági rendszerváltást sürgettek, hogy Románia – Dánia mintájára – a virágzó kis (és közép) birtokok, a falusi művelődés országa legyen. Garabet Ibrăileanu lelkes szavai szerint: „Ez az ország legyen a kisbirtokosok országa, erős és boldog rurális demokrácia, olyan parlamenttel, amely közvetlenül ezeket a kisbirtokosokat képviseli, akik egyszerre katonák is, mint a búrok, s akik – mivel gazdagabbak lesznek, mint most – fiaikat és lányukat iskolákba küldhetik, azok

művelten, a legkiválóbbak egy idegen nyelv ismeretével térnek haza. [...] Falvainkban két-háromszobás házak, jól, majdnem német módra öltözött emberek, a parasztlány románcokat zongorázik vagy Sadoveanu-regényeket olvas, apja a távirati jelentésekből nyomon követi, mi történik a nagyvilágban.”²⁶⁷ Az irányzat politikai vezére, Constantin Stere egy későbbi, visszatekintő cikkében, ahol elhatárolta mozgalmát a konzervatívok és a patriarchális rendet még inkább idealizáló țărănișták tradicionalizmusától, a következőkben foglalta össze jövőképét: az általános választójog kiharcolása, Nagy István vajda plájásaiból (határőreiből) állampolgárokat teremteni, villanyárammal ellátott falvak, európai módra öltözött, téglaházakban élő emberek, az istállók is téglából, a paraszt korszerű gépekkel műveli földjét vagy a falu határában működő feldolgozóüzemben dolgozik; általános írni-olvasni tudás, a parasztlányok Brătescu-Voinești műveit olvasásuk, az apa valamely klub tagja.²⁶⁸ Mint a bevezetőben láthattuk, Stere a fenti eszményekből sokat megtalált egyes dél-erdélyi virágzó román falvakban, mindenekelőtt Szelistyén, melynek takarékpénztára, szövetkezete, egyesületei, s mindenekelőtt öntudatos lakosai a megvalósult példa erejével hatottak rá.

A paraszti polgárosodás óhaja és stratégiája azonban nemcsak a sajtóban jelentkezett, hanem önálló kiadványokban is testet öltött. A következőkben két olyan munkáról lenne szó, amely átfogó és összetett – egyházpolitikai, oktatásügyi és nem utolsósorban gazdasági – programot hirdetett meg: a falu újjászületését, erkölcsi, műveltségi és anyagi fölemelését a helyi intelligencia által. Petra-Petrescu könyve, ha hihetünk a *Familia* recenziójának, azt a fáradságos utat vázolta föl, melynek során egy lelkes fiatalember fölrázza a lustaságban, rosszindulatba, tudatlanságba süllyedt falut: mértékletességre, megtakarításra szoktatja őket, s miután a lakosság jómodúvá vált, őt pedig tanítóvá, majd bíróvá választották, korszerűsítették velük az iskolát, megreformálta az oktatást, majd művelt, aktív papot hozott nekik, akivel együtt tovább munkálkodnak az ifjúság és a nép művelésén. Vulcan főleg

falusi és iskolai könyvtárak számára ajánlotta a kötet beszerzését.²⁶⁹ Másik példánk Romul Simu, orlái tanítónak a századelőn kiadott brosúrája,²⁷⁰ mely az akkor megindult erdélyi román szövetkezeti irodalom részének tekinthető; faluja példája alapján egy idealizált település, Viitorul [Jövő] átfogó modernizációját meséli el. A pusztulásba rohanó, alkoholizmusba, tékozlásba merült Viitorul megmentéséhez a férfiakat, asszonyokat és gyermekeket a kocsmákból át kellett csábítani a templomba; a lelki gyakorlatok, katekizálás, kórusszervezés után jön a felnőtt iskola, s csak miután a fejekben oszlani kezd a homály, lát neki a pap lépésről lépésre a gazdálkodás modernizálásának. A Raiffeisentípusú takarékszövetkezet is legalább annyira a polgári életmód emeltyűje,²⁷¹ mint a korszerű gépek, nemesített oltványok, vetőmagok, tenyészállatok beszerzésének az eszköze: „... apránként mindenkit arra fogunk ösztökélni, hogy a pénzt jól használja föl, ne vendégségekre, torokra, italtra, vásári ruhákra és mindenféle haszontalan, sőt gyakran szükségtelen dologra, hanem csak olyasvalamire, ami növeli a földműves jólétét, és lelkileg is nemesíti őt. A pap és a tanító lassanként az élet minden területét átformálja, az intenzívebb földművelés mellett immár a háziipar, kézimunka is jövedelmet hoz, kedvező eladást és olcsó vásárlást biztosít az értékesítési és a fogyasztási szövetkezet. Közben az idők szellemének megfelelően megalakulnak az egyesületek (templomszépítő, mértékletességi egyesület, dalárda, olvasókör, tűzoltóegylet, zenekar), az ASTRA helyi szervezete és a falusi könyvtár. S mindennek záloga a jól felszerelt, gyakorlókerttel, faiskolával rendelkező, több tanerős iskola, amely munkaszeretetre és takarékosagra neveli a jövő nemzedékét.

Mivel a fölvetett problémákkal szinte minden magyarországi etnikumnak szembe kellett néznie, indokoltnak érezzük egy évtizedekkel korábban keletkezett szlovák regény, Jonáš Záborskí *Dva dni v Chujave* [Két nap Chujaván, 1873] című munkájának rövid ismertetését. A mű a jobbágyfelszabadítás utáni feszült viszonyokat tükrözi, amikor a volt földesúr és a volt jobbágyok pörölnek a

legelőkért, erdőért, a megyei és állami terhek megosztása miatt, s közben mindkét fél föléli, eltékozza birtokát, tartalékait. Az első rész a tunyaságba, mulatozásba, alkoholizmusba süllyedt falusiak kilátástalan helyzetét ábrázolja, szinte már a naturalizmus eszközeivel. A második rész viszont utópia, amely meglehetősen didaktikusan ismerteti a négy, szerencsésen egymásra talált értelmiségi által irányított újjászületési folyamatot. Rastic, az evangélikus lelkész, Semenák tanító, Stupnicki ügyvéd és Rozumovskí uradalmi intéző szívós munkával rendezett, polgári viszonyokat teremtenek Chujaván. A tanító és a pap megreformálja, életközelivé teszi az oktatást, és így ráébreszti a népet a tudás jelentőségére, arra, hogy el kell engedniük az iskolába a gyermekeket. Sőt még óvodát is szerveznek, ahol a kicsinyek megkapják azokat az ismereteket, viselkedési normákat, melyeket nem hozhattak a szülői házból. Miután a két szellemi vezető ráébredt arra, hogy nem elég a lelki nevelés, a nép anyagi helyzetén is nekik kell javítaniuk, önszervező egyletet alapítanak a zsidó uzsora letörésére. Majd közraktárt építtetnek a falusiakkal, hogy a község ősszel olcsón gabonát és krumplit vásárolhasson, és tavasszal a nélkülöző családok innen olcsón kölcsönözhessenek.

A négy értelmiségi legnagyobb vállalkozása, hogy rábeszéli a falut, vegye meg Kobzay, a tönkrement volt földesúr birtokát (a zsidó Schelm orra elől), s ehhez bankhitelt szereznek. A pénz a faeladásból, a kocsmák, a mészárszék, a malom bérleti díjából gond nélkül visszafizethető. A részvényesek jogai, kötelességei szigorúan meghatározottak, de a vezetők nem mennek el addig, hogy a birtokot termelőszoövetkezetté szervezzék: ez elfojtaná az egyén szabadságát, kezdeményezőképességét.

Végül – egy tűzvész következményeként – átszabják a falu arculatát: egyforma, takaros portákat alakítanak ki, rendezik az utcákat, fákat ültetnek. Községi kertészt tartanak, tehetséges fiatalokat küldenek Svájcba, Sziléziába a racionális sajtőkészítés és méhészet elsajátítására, posztó- és cukorgyár alapítását tervezik. A mintafalu lakosai mindeközben öntudatos parasztpolgárokká

válnak: „A nevelés is hat. A tanító úr iparkodásának köszönhetően sikeresebb nemzedék nő föl, mint ezek, a deres meg a hajdú nevelései. De még ezek a régi bűnösök is kicsit más erkölcsöket vettek föl. A növekedő jólét tartást ad nekik. Ezért már a megyei hatóságok se járnak rájuk, nem sértegetik erkölcsi érzéküket, a kortesek is hiába jönnek a heringgel és a pálinkáshordóval, valamennyire már adnak az emberi méltóságukra. A legtunyábbak nyomorban végezték, a jobbak szigorúbb, megfontoltabb, emberibb természetűek kezdenek válni. A szolgálai arcátlanság és nemtörődömség csökkenőben.”²⁷² Az anyagi gyarapodás mellett a község kulturális szintje is szépen fejlődik: a jó iskola mellett a tanító könyvtárat állít föl, vásárolják a legfontosabb műveket, szlovák, német, magyar lapok járnak a faluba.

A két mű között legfőljebb a templom és az iskola primátusának megítélésében fedezhetünk föl különbséget: Záborskinál minden az iskolában kezdődik, a pap is elsősorban odakötődik, a templomnak nincs különösebb szerepe a nép nevelésében: Rastic alá is rendeli lelkipásztori teendőit gyakorlatias, ma úgy mondanánk: menedzseri tevékenységének: „Beláttam, hogy ilyen mértékű gyakorlati tevékenység mellett nem fognak tőlem hosszú cicerói beszédeket várni, hanem megelégednek rövid, gyakorlati intelmekkel. Csak annyit kötöttem ki, hogy soha egyetlen temetésen sem fogok prédikálni.”²⁷³ Ezzel szemben Simu írásában a pap úgy látja, csak az egyház segítségével lehet a népet jó útra téríteni. Föltehetőleg a racionálisabb protestáns és a liturgia-központúbb bizánci egyház szemlélete közti különbség jelenik itt meg. A tanulás, az – elsősorban gyakorlati – műveltség megszerzésének jelentőségét viszont ugyanúgy látják, a társadalmi emelkedés előfeltételének tekintik.²⁷⁴ Semenák tanító elismeri, hogy főlösleges lehet a népnek az iskola, „ha csak olvasni tanulnak meg gyerekek, semmi mást, vagy csak idegen nyelveket, mint Humenski a latin iskolában. Ám tárgyi ismereteket is kell adni a gyerekeknek, és képessé tenni őket a könyvek megértésére, hogy utána maguk képezhessék magukat. Azután ki kell szabadítani értelmüket azokból a káros

hiedelmekből, melyek a szülői házban rakódnak rájuk. Főként pedig föl kell kelteni bennük az igazi istenfélelmet, megnemesíteni szívüket és akaratukat, helyes erkölcsi alapelveket nyújtani nekik. Akkor nem lesz az iskola fölösleges. Értelmes és erkölcsös nemzedék nő föl. Ez hozza maga után az anyagi jólétet.”²⁷⁵ Viitorul papja is arról beszél a népnek, hogy minden álláshoz kell már tudni írni-olvasni, az analfabéták mindenhol kiszorulnak, nem élhetnek polgári jogaikkal: „Ai carte, ai parte.” (A tudás hatalom) A papot, tanítót mindkét szerző a falu elhivatott, első számú vezetőinek tekinti, rátermettségüktől, munkájuktól függ a nép sorsa. Záborskí – egyik szereplőjén keresztül –, kemény szavakkal ostromozta a parasztok hálátlanságát, önzését, ami olyannyira keservessé teszi az értelmiség helyzetét,²⁷⁶ és Simu is egyértelművé tette már előszavában, hogy a román értelmiség korántsem bízta a parasztokra saját fölemelkedésüket: „mindnyájan tudnánk egy-két falut mutatni, amely a pap, a tanító és más vezető érdeméből vált jómódúvá, sőt virágzóvá. Ezzel szemben olyan falvakat is meg tudnánk nevezni, melyek főleg vezetőik hibájából sülydedtek le, jutottak a szakadék szélére.”²⁷⁷

A fentiekben két hasonló sorsú, nemzetfejlődésében akadályozott etnikum vidékfejlesztési stratégiáját vetettük össze. A teljesség kedvéért legalább említés szintjén lássuk immár a „történelmi” avagy „államalkotó” magyarság ez irányú helyzetmegítélését. Optimista hangvétellű, didaktikus-agitatív írásról itt nincs tudomásunk, amit talán azzal magyarázhatnánk, hogy a nemzeti klasszicizmus szellemének megfelelően a parasztok nem vezetendő nyájként, hanem öntudatos, gyámkodást nem igénylő egyéniségeként jelennek meg (ha pedig az író kíméletlenül objektív, mint egy Tolnai Lajos, ott eleve nincs esélye a falu fölemelésének), mikorra pedig ezt sikerül meghaladni (a századelőn), addigra sokkal összetettebbek a problémák, s nyilvánvalóvá válik, hogy az agrárkérdés megoldásához és a paraszti polgárosodás megindításához nem elég a papok, tanítók lelkesedése, hanem az egész társadalmat, a birtokmegosztást és az úri (közép)osztály mentalitását meg

kell változtatni. Paradoxnak tűnik, de talán nem megalapozatlan, ha azt állítjuk, hogy a magyar falusi plébános, lelkész, a néptanító elhagyatottabbnak és lenézettebbnek érezte magát, mint nemzeti-ségi társa, mert ő egy „történelmi”, tagolt társadalom legalján helyezkedett el, míg a szlovák, román stb. művelt osztály is alulról jött, vallott és vállalt falusi gyökerekkel. A néptanító kettős kiszolgáltatottságát – ráutalva a nép nyújtotta kenyérre és lenézve a *bonne société*-ét által – fogalmazza meg cikkeiben Gárdonyi Géza,²⁷⁸ mutatja be a szépíró tollával *Egy néptanító utolsó órája* c. novellájában,²⁷⁹ s rajzolja meg átfogóan *A lámpás* c. regényében (1894). Ez utóbbi témánk szempontjából azért is érdekes, mert egyes motívumai mintha az ismertett román és szlovák alkotással rokonítanak. Vergődő főhőse életét elsősorban basáskodó plébánosa és az egyházi hatóságok keserítik meg. Új helyén, ahova nemes gondolkodású pap-barátja hívja meg – itt fedezhetünk föl párhuzamot – ugyan úgy látszik, képes a falu fölemelésére, átnevelésére.²⁸⁰ A népiskolai törvény azonban rászabadítja az ostoba iskolaszéki tagokat, végül pedig a plébánosváltás ismét megalázó, reménytelen helyzetbe juttatja.²⁸¹ Elbeszélésfűzére, *Az én falum* tanító főhőse sem képes átrajzolni a falu arculatát. Apró sikerei – egy-egy gyermek visszahozása a libalegelőről az iskola-padba, egy haldokló gyermek megvizsgálása (*A hópehely*) – inkább a lehetőségek korlátait jelzik. Még akkor is e pálya kilátástalanságára kerül a hangsúly, amikor a szerző hisz a tanító és a nép egymásra utaltságában, az együttműködésben.²⁸² Végül hadd utaljunk a dörgő szavú egykori tanár, Szabó Dezső küzdelmeire a tanítók helyzetének javításáért, *Az elsodort falu* című regénye akaratgyenge, alkoholista lelkészére és tanítójára, vagy Móricz ellobogó, életét áldozó lelkész-hősére a *Fáklya* lapjain. A századelő magyar írója nem tudott hinni a falusi értelmiség erejében, reális küldetésében.

A szépirodalom helyzetértékelése – vagy éppen vágyai – után visszatérve a kor román falujához, mindjárt fölvetődik a kérdés: volt-e olyan régió, voltak-e olyan települések Erdélyben, melyek

esetében legalább részlegesen kimutathatjuk a fönti, óhajtott fejlődés jeleit, eredményeit? Kétségtelen, hogy voltak olyan román falvak, amelyek mind külső megjelenésükben, mind a lakosság mentalitásában az urbanizáció számos jegyét mutatták föl. A korábban mondottakkal összhangban elsősorban a volt Királyföldre, különösen Nagyszeben körzetének modernizálódó településeire gondolhatunk, s elsőként Szelistyét kell megemlítenünk.

A korabeli írásokban ez a település mindenhol a román modernizáció modelljeként jelenik meg; elsőként a *Familia* szerkesztőjének 1881-ben született lelkes útibeszámolóját említenénk meg. Vulcan elismeréssel írt a takaros házakról, a tágas, emeletes iskolaépületről, a lépten-nyomon tapasztalható fejlődésről: „Milyen jó lenne, ha sok olyan községünk lenne, mint Szelistye, s mint tavaly láttuk, amilyen Resinár [Rășinari] vagy a szintén most látott Bojca [Boița]! Mintha mindegyik egy-egy város lenne!” A szerző ezután áttért az iskola méltatására (megjegyezvén, hogy mind a három községben ez a falu legnagyobb épülete): „Sok tanuló, buzgó tanítók, a modern oktatás színvonalán álló felszereltség; íme, milyen szépen teljesül a kulturális haladás minden feltétele! Ezért találkoztunk a nép körében annyi okos, felvilágosult emberrel, akik bárkivel képesek társalgást folytatni; ezért láthatjuk minden lépésnél a civilizáció jeleit: tiszta, szép házak, kövezett utcák, lámpák, ízléssel készült öltözékek stb.”²⁸³ Hasonló méltatást olvassunk Silvestru Moldovan földrajzi munkájában: 1860 óta olyan szépen megindult a fejlődésben, hogy ma már hazánk kisvárosai között foglal helyet. Van néhány kövezett utcája, több nagy és szép épülete, körjegyzősége, szolgabírói hivatala, posta- és távíró hivatala, hetivására, nagy boltjai stb. és több művelődési intézménye. Felsőbb elemi iskolájában 8 tanító oktat, van olvasókör, tűzoltóegylet, iparegylet és takarékpénztár. A szerző a továbbiakban kiemelte még a lakosság rend- és tisztaság-szeretetét. Emlékeztetett rá, hogy a település gazdagságát az egykori tömeges juhtenyésztés teremtette meg, amikor is Romániába, Besszarábiába, a bolgár és a török területekre hajtották telelőre a nyájukat. Ennek

– a legeltetés drágulásával – már leáldozott, ám ezek a vállalkozó szellemű, világjárt emberek ma a kereskedelem terén boldogulnak, boltokat nyitnak. A közigazgatásilag is előbbre jutott község csinosodik, az egyházközség és az iskola helyzete szilárd, élénk az egyesületi élet.²⁸⁴

A romániai Constantin Stere lelkes szavait a bevezető fejezetben már idéztük, most az odaírt visszhang érzékeltetésére egy másik kortárs 1918-as leírására emlékeztetnénk: „Az utcák kövezettek és tiszták. Van nyilvános közkertjük, szép pavilonnal. Hitelszövetkezetük, mely 2 millió betétet kezel. Szövetkezeti sajtgyárunk. Népiskolájuk tíz tanítóval, óvodával, tanácssteremmel, amilyennel még a romániai gimnáziumok sem igen rendelkeznek. Két templomuk, három kaszinójuk, dalkaruk, segélyegyletük, tűzoltó egyesületük. [...] A bírójuk román, a jegyzőjük és a szolgabírójuk is románok. Minden felirat román nyelvű, és az érintkezés nyelve is mindenütt román.”²⁸⁵ A lakosság áldozatkészségéről s egyben öntudatáról a sajtóból is képet kaphatunk, annál is inkább, mert a századforduló legfontosabb helyi eseményeinek sajtóvisszhangja kötetbe gyűjtve is megjelent.²⁸⁶ Szelistye dinamikus fejlődése a magyar társadalomkutatók előtt is ismert volt, hiszen Braun Róbert híres kérdőívének bevezetőjében (egyedülálló) pozitív példaként említi. „A kérdőív [...] nem indulhatott ki olyféle romantikus föltevésből, hogy [...] az igazi román paraszt csupán Szelistyén tanulmányozható, mert Szelistyéhez hasonló virágzó román falvak sajnos, még alig vannak.”²⁸⁷

A település fizikai képe a múlt század végétől egyre városiasabbá vált, hiszen azáltal, hogy járási székhely lett, bírósággal, szolgabírói és erdőkerületi hivattal, számos középületet kellett emelni; emellett esperesség továbbá bank is működött itt. Különösen sok minden változott az ambíciózus jegyző, Nicolae Hențiu működése alatt (1886–1907). Szabályoztatta a települést átszelő folyót, három fémhidat veretett, kiköveztette a főteret és több utcát, egy holland kertész tervei alapján díszfákkal ültette be a parkot, a közepén pedig nemzeti táncok számára pavilont építte-

tett. A középületek közül elsőként az új iskolát emelhetjük ki (1903); az impozáns, elegáns díszteremmel ellátott épület hetven-ezer koronába került, amit felerészben a takarékpénztár jótékony-sági alapjából fedeztek, míg a többit a lakosság adta össze, látván az eredményt, sokan kétszer annyit, mint amennyit előzőleg aláírtak.²⁸⁸ Szintén meg kell említenünk az egyesületeknek otthont adó, a Brâncoveanu-stílus jegyeit mutató Nemzeti Házat (1912) és a neoklasszicista díszítésű bírósági épületet (1910), a főtéren pedig fölépültek a kereskedő-vállalkozó polgárok emeletes házai bolttal, raktárral; közöttük erdélyi stílusban a Cindrel szálloda-étterem épülete.²⁸⁹

Szelistye ugyan csak egy volt, ám a városiasodás útján elindult települést a környéken többet is találunk. Vizsgálódásainkat megkönnyíti, hogy egyéb munkák mellett – lelkes középiskolás-egyetemista fiatalok 1894-es fölhívásának köszönhetően – a század végén több falumonográfia született a környék élenjáró falvairól, s a díjazott munkák meg is jelentek.²⁹⁰ Resinár, ez a Nagyszebentől délnyugatra, a Szebeni-havasok lábánál fekvő jelentős település (1900-ban 5917 lakos) a havasi legeltetés és a közeli Havasalföld kereskedelmi lehetőségeit kihasználva a 19. század közepére Erdély-szerte ismert juhászati központtá vált. A kifőzött hatalmas mennyiségű faggyút a nagyszebeni sztearingyárnak adták el, de a szebeni szappanosok is vásároltak belőle, sőt kelendő árucikknek számított Kolozsváron, Pesten és Bécsben is. Az erdőkből intenzív fakitermelés folyt, fűrészmalomok is épültek, a falu patakjai pedig több ványolómalmot hajtottak. A deszkát, zsindelyt, tűzifát, darócot, posztót és bőrt szintén a szebeni piacon értékesítették, illetve a rendszeresen megjelenő bőrös zsidóknak adták el. A kőfejtők is szép jövedelmet hoztak. A juhimport ugyan az általunk tanulmányozott szerző, Victor Păcală (idővel a nagyszebeni érseki szeminárium tanára) szerint Románia fejlődése miatt (szerintünk az ottani állatállomány csökkenése miatt) valamint a szigorú vámtörvény következtében jelentéktelenné vált, ám a többi ágazat fenntartotta a viszonylagos jólétet, sőt a települést a föllendülő

cseresznye-termelés révén újabb pénzforráshoz juttatta.²⁹¹ A pénzügyeket a falusi takarékpénztár és hitelszövetkezet intézte, mely az első ilyen román intézetként alakult még 1868-ban – bár láttuk, hogy csupán néhány évig működött. A vagyonosodás jeleként azután 1911-ben azután megalakult az Andreiana részvénytársasági bank 30.000 K társasági tőkével, és néhány év alatt teljesen kiszorította az uzsorásokat.²⁹²

A múltbeli prosperitás okosan fölhasznált öröksége a település arculatán is megmutatkozott: „Gazdag emberekként a resináriak nyugodt bőségben éltek. Azok a szép fa- és kőházak, melyek ma a falu utcáit ékesítik és a gazdasági épületektől zsúfolt udvarok mind az egykori módos és produktív kor nemzedékeinek öröksége.”²⁹³ A községképéről Păcală leírásaiból érzékletes képet kapunk. A resinári porta szűk, eléggé tűzveszélyes, de amúgy takaros. Általában deszkakerítés veszi körül, ám a századelőn már megindulhatott a kő előretörése, amit a szerző urbanizációs ártalomként értékel: ha egyszer kőfal keríti az udvart és a kapu meg az ajtó bolthajtást kap, akkor el is veszi sajátos szerkezetét és díszítési modorát. Utánozza városi társát, szürkévé, egyhangúvá lesz, mint manapság minden a házon kívül-belül egyaránt.

A lakóházak meszelt boronafalai masszív kőalapon állnak, a bejárat előtti tornácra magas lépcső vezet, melynek tetejét művészi oszlopok tartják. A ház általában fehér, ám a városi módi itt is fölütötte már a fejét. Barna vagy zöld festést csak a modern, nagyobb házakon láthatunk, amelyek egészen elütnek a régimódi épületektől s azok környezetébe szinte be sem illenek. A berendezést illetően, gazdagabb házaknál a vendégszobában megjelent az almárium, mely a porcelánedények, cserép- és óntányérok, kancsók, művészies gyertyatartók tárolására szolgál. A lakószobában újabb divatként elterjedt egy pohárszékféle asztal, evőeszközöket tartanak benne, tradicionális helye még nincsen. A civilizáció újabb jeleként a lakószobába tolakodott már a falitükör is, és ez a fényűzési bútordarab a két ablak közti főhelyet foglalja el a falon. Az egykori kemence innen előbb a konyhába, majd onnan a nyári

konyhába szorult, a szobában a sütő és a füstcső maradt, ezek adják a meleget.²⁹⁴

Kérdés: mennyiben segítette az anyagi gyarapodás a társasélet fejlődését? Păcală szerint a fejlett gazdálkodás itt tagolt társadalmat, önérzetes emberfajtát nevelt ki, amely vastag nyakát nem hajtja meg minden kaputos ember előtt. A leányok tartózkodók, a fonóba csak az alsóbb osztálybeliek járnak; ha táncmulatságba vagy vásárba mennek, soha sem szabad hiányoznia a gardedámnak. Gondosan óvják jó hírüket – tette hozzá későbbi nagy monográfiájában a szerző –, a világ minden kincséért sem állnának szóba az utcán vagy a kapuban a legényekkel; a fiatalok táncmulatságban, lakodalomkor is kerülik „a csintalankodást, a nem helyénvaló tréfát”, nehogy a világ a szájára vegye őket.

A népszokások a szerző szerint már csak maradványaikban élnek (a mai szemlélő számára persze ez még mindig gazdagnak tűnhetne). Nincs már háromnapos lakodalom, újabban a halotti torok is kezdenek eltűnni, helyettük azonban elhunyt kedveseik emlékére kisebb-nagyobb összegeket adakoznak a kesergők. Több közhasznú intézmény ennek köszönheti létesítését, fennállását és gyarapítását. A modern társadalom a pártában maradt leányok kicsúfolási rituáléját is halálra ítélte (e szokás a magyar nyelvterületen is általánosan ismert, ld. rönkhúzás stb.), el kellett hagyni, már csak azért is, mert a községi hatóságok sem látják szívesen ezt a nem éppen kifogástalan mulatozást. Ebben a privát szféra győzelmét láthatjuk a falu totális értékrendjével szemben. A babonákat, hiedelmeket ismerik még (bajelhárító tárgyak, óriások, farkasemberek históriái), ám a szerző szerint csak az alsó nép egyike-másika nem szabadult még balhitétől.²⁹⁵

Végezetül az alapítványokról írott lelkes sorokból: „Megvan a népben a közszellem, áldozatkészség is. Félreismerhetetlen tanúbizonyossága ennek az aránylag sok társadalmi, közművelődési és jótékony célú intézmény létesítése és fenntartása. Egyes gazdagabb birtokosok, osztozó testvérek, házasulandók és kesergők elhunyt kedveseik emlékére tett adakozásaiból kerültek ezek ki. Az iskolás

gyermek felruházására, a deákok ösztöndíjazására, az elaggott, munkaképtelen szegények és ügyefogyottak segélyezésére ezeket költenek a »Mitreá Aleman«, »Şaguna«, »Dancăş Emilian«-féle alapítványok, a nőegyesület, kaszinó-társulat stb. Resinárnak előretörő, művelt osztálya is van ma, de nem volt ez mindig így. Volt ezelőtt elég nagy juhos gazda, akinek módjában volt gyermekeinek iskoláztatása és kiképzetése és mégis már kiskorukban a havasra küldte őket, ahol elhanyagolva nőttek fel. Természetes, hogy az olyan egyén, aki pásztortársain s barmain kívül hónapokon keresztül senkivel sem érintkezett, az értelmi vagyonnak előnyét nem látta be és közömbös maradt minden iránt, ami a haladás és újításnak a jellegével elibe került. Az újabbkori közoktatási reformok eltüntették már ezeket a hátrányokat, meghozták némileg a közműveltség általánosításának áldásait. Egy kiváló berendezéssel és szervezettel dicsekvő, hét tanítótól vezetett községi iskola a műveltség hatékony terjesztésére és magasabb színvonalra emelésére van hivatva. Már a családi körben szigorú vallási elvekben felnevelve, a resinári ifjabb nemzedék magasabb társadalmi pozícióba jutva öntudatos, meleg hazaszeretetet, rendületlen kötelességérzetet és szeplőtlen életmódot tanúsít.²⁹⁶ Ez még a világháború éveire, Păcală átfogó monográfiájának megjelenésekor sem változott jelentősen, mert igaz ugyan, hogy évente átlagban már öt válásra került sor, de nem súlyos okokból (házasságtörés stb.), hanem azért, mert ezek a fiatalok előzetes ismeretség nélkül, szülői óhajra házasodtak össze.²⁹⁷ Eltekintve tehát az előbbi értékelésre jellemző, a korban elvárt hazafias retorikától, egy valóban modernizálódó, jól szervezett, polgári értékrendet kialakító közösség képe bontakozik ki előttünk.

A környéken ezen kívül még jó néhány község lépett a paraszti polgárosodás útjára, bár a román lakosság vállalkozószelleme nem mérhető a Szelistyén vagy Resináron tapasztaltnak. Orláton az iparosok, vállalkozók nagyrészt külföldiek, pl. két száz és hat cigány kovács mellett egy román sincs. A bognárok, csizmadiák, szűcsök, mészárosok, ácsok, molnárok, kádárok, kezelő-szabók

nagyobb része szász. A falu más nemzetiségű lakosai (mintegy nyolcvan német, szász, magyar, sőt két cseh és egy lengyel is) mind iparosként jöttek ide. Megfordult egy zsidó is, de kereskedelmi számításai nem jöttek be – nyilván éppen az erős helyi konkurencia miatt. A település vonzerejét és korlátait jelzi egy német vállalkozó befulladt pezsgőüzeme és egy szintén német nyugalmazott kapitány keltetőüzeme. Megszűnt a sörfőzde is, pedig hatalmas tőkét emésztett föl az alapítás. Nem ezek, hanem a helyi adottságokon alapuló üzemek virágoznak: üstkészítő, papírgyár, fűrész- és kallómalmok, fonóüzemek. Összesen 44, ilyen jellegű ipari létesítmény működik, ám munkásaik mind idegenek, a románok még fiaikat sem adják tanoncnak, pedig „a szolga csak szolga marad, míg azok a legények, akik mesterséget tanulnak, gyakran tekintélyes állású emberekké válnak, maguk is boldogulnak és mások boldogulásához is hozzájárulnak.”²⁹⁸ Azért változott valami, mert a fönti üzemekben hat német fiú mellett ugyanannyi román is tanonckodik.

Orlátón a megelőző fél évszázadban 29 személyből lett közalkalmazott, mégpedig katonatiszt (kapitány, hadnagy), orvos, pap, jegyző, postamester, romániai állomásfőnök, erdész, bécsi tanár, birodalmi hivatalnok, vámtiszt, tanító és hivatali írnok. A falumonográfia születésekor is több fiatal végzett tanítóképzőt, bár magasabb iskolába már alig jutott valaki. Ebben az időben egy diák tanul gimnáziumban és egy reáliskolában, holott a szerző szerint legalább tíznek kellene lennie. Az orláti községi könyvtár 250 kötettel rendelkezik; az idősek imakönyveket, kalendáriumokat, a fiatalabbak újságokat és népszerű műveket olvasnak (Robinson, Pan írásai). Több helyen látni Petru Maiornak a nemzetudatra oly nagy befolyást gyakorolt történeti munkáját. Tizenöt példányban jár a *Foaia Poporului* c. újság, az értelmiség egyéb lapokat járát. A szerző férifidalárdát is szervezett.²⁹⁹

Az utcákat részben kikövezték. A falu házai takarosnak, tartósnak tűnnek. 438 lakóépület közül 190 kőből, a maradék boronából épült (követ és fát bőven adott a határ, de pl. a követ

pénzzé is lehetett volna tenni, mint Resináron – ottani nézet szerint fél Szeben az ő kövükből épült – tehát az orlációk igényességére is következtethetünk). Az utóbbi fél évszázadban 130 ház épült újjá. Az új házakban már gyakran tisztaszoba lesz az első helyiség, akkor oda kerülnek a Resináron megfigyelt bútorok, tárgyak. Sokan faliórát is vásároltak, a civilizáció jelének számít, mint ahogy az is, hogy sok asszony választékosan tud főzni (ezt bárki megeheti), s az étkezésnél villát is használnak. Mivel itt a család a pitvarban lakik, a kemence egy külön nyárikonyhába került.³⁰⁰

A ruházkodás kapcsán Simu kikel a cifrázkodás, divatmajmolás ellen: ötven éve még nem vásárolt senki finom vásári vagy bolti anyagokat, nem ismertek csizmát, papucsot, harisnyát, mindenki egységesen bocskort hordott. Ma egy selyemkendőre tíz forintot is kiadnak. Az asszonyok egyre inkább varrógéppel varratják az inget, szoknyát (4-5 idegen család vett gépet); a szerző szerint nagy haszonnal járna, ha az iskolában a román leánykák is megtanulnának vele dolgozni! Veszélyes folyamat, hogy már öt-tíz család városi ruhát varrat az iskolás korú kislánynak – így a gyönyörű helyi viselet elkorcsosulhat.³⁰¹

A fenti településekhez hasonlóan más dél-erdélyi településeken is találkozunk a településrendezés, -szépítés bizonyos jeleivel. Vulcan azt tapasztalta Bojcán, hogy Szelistyéhez és Resinárhoz hasonlóan „minden ház cseréptető, az utcák kövezettek, járdával, lámpákkal, és a legszebb épület az emeletes iskola.”³⁰² A nép tiszta öltözetű, civilizált viselkedésű, szívesen elegyedik szóba az idegekkel. Rehón a három fő utca széles, rendezett volt, a kapuk előtt a vízkifolyást segítő kövezett. Az előljárási rendeleket hozott az utcák szépítésére, fák ültetésére – bár nem sok eredménnyel, mert az emberek nem értettek hozzá, állatok, gyermekek rongálták a csemetéket.³⁰³ Gurarón is lekövezték a főutcákat, a házak 40%-a kő- vagy téglapítmény volt, az újabban épültek szinte kivétel nélkül. Ha a szegényebb családok nem is, a tehetősek viszont igyekeztek ízlésesen és modernül berendezni a szobákat:

„a tehetősök azt nézik, hogy amit vesznek, ne csak tartós, de szép is legyen, az értelmiség pedig elhagyván a falusi szokást, városias vonásokat ölt magára.”³⁰⁴ 1900-ban Szakadát 300 házából 240 volt kő és téglépület, ezeket mind cserép fedte; a következő hét év során tizenöt, szintén kőház épült. A házak általában a szokásos három helyiségből álltak (tisztaszoba, konyha, szoba), a tisztaszoba tele drága edényekkel, ikonokkal és szép szőttesekkel, varrottasokkal (de itt is egyre terjednek a gyári szövetek, fonalak). A kilencvenes évek óta a csűröket is kőből építették, így tágasabbak lettek, s csökkent a tűz vagy a beázás veszélye. Ám gyakran ára is volt az emelkedésnek: „A ma épülő házak igen szépek, ám néha fenn az ernyő alapon, mert adósságból emelik őket.”³⁰⁵ Azért a lakosság anyagi helyzete egészében jónak mondható: kevés a gazdag, de nincsteleneket sem találni; akik azelőtt a helyi uzsorások, idegen bankok adósai voltak, azoknak most szép betétjük van a helyi Plugarul bankban.

Feketehalmon (Brassó vm.), ezen a kétharmad részben szász településen nem volt egy vagyontalan román sem, bár 58 gazdával szemben 131 lakos volt mezőgazdasági munkás, de ezek sem egyszerű proletárok: birtokoltak valamennyi földet, megfelelő házat. Nyaranta Romániába jártak, ahol lovászként, fogatosként megkeresték az egész évre valót. A tisztas jólét a házakon is megmutatkozott: 1848 előtt primitív faépületek álltak a faluban, szalma vagy zsindelytetővel, kis ablakokkal, sokszor háttal az utcának, azóta viszont kőépületeket emeltek, cseréptetővel, nagy ablakokkal, szabályos sorban. Ám a szerző bizonytalanul látta a település jövőjét: a föld nem ad már megélhetést; a megoldás: mesterségeket kell tanulni. „A mesterség aranyeke – mondták az öregek.” Ám ez csak korszerű technika, ismeretek esetében igaz, segítsen tehát a brassói román iparossegélyező egyesület és a helyi ASTRA-szervezet a fiatalok fölkeszítésében a biztosabb, könnyebb megélhetésre. Ami az erkölcsi állapotokat illeti, 1850 óta egyre több a törvénytelen együttélés és az ebből származó gyermek, ám ez inkább a szászoknál figyelhető meg (s tőlük átragadt a romá-

nokra is), mivel a szász lelkésznek nincs különösen tekintélye e téren, másrészt sokan járnak át Romániába, ahol megismerkednek a polgári házasság intézményével. Egyébként ártalmas szokások nem élnek a faluban, már a húsvéti lövöldözésről is leszoktak, miután több baleset történt.³⁰⁶

Vledény nyugalmazott jegyzője is úgy vélte a század végén, hogy a sovány föld és a vasút miatti fuvarkiesések ellenére nem rosszabb a lakosság helyzete, mint azelőtt: sokan kereskednek mésszel, fával, párnahuzatokkal, posztószélekkel, ikonokkal, öt fiú tanul iparosnak, és sokan járnak át Romániába, jól fizetett szezonmunkára. Zorca szorgalmas, vállalkozó szellemű embereként minősítette az ittenieket. Igyekvésüket mutatja, hogy míg 1862-ben a 348 házból csak 15 volt kőépület, addig 1896-ban már csak 37 faház volt a faluban. A házak általában a szokásos három helyiségből állnak, nagyobb gazdáknál azonban három lakószoba van; sok a gazdasági épület, és – a román falvak többségétől eltérően – van konyhakert. Áldoznak közcélokra is: 37.000 forintot adott össze a falu a templomra és az iskolára.³⁰⁷

Az Arad melletti, fejlett agrotechnikával gazdálkodó Magyarádról szintén általános emelkedést tudott jelenteni az itteni tanító: korábban kezdetleges házakban, egy szűk szobában, sokszor nyitott tűzhely mellett élt a nép; ma már sok a kő-, és téglapépület és inkább a cserép-, mint a szalmatető. A korábbi vessző- és tövis helyett erős deszkakerítés határolja az udvart. Általános a két lakószoba, széles kétszárnyú ablakokkal, legalább az egyikben vas cilinderkályhával, a kemence mellett pedig ott áll a takaréktűzhely. Szalmazsákon nem alszik már senki, pehelypárnát és matracot használnak. A mécses és faggyúgyertyát is fölváltotta a sztearinyertya és a petróleumlámpa. A közszellem nem éppen kifogástalan, sok az ellenségeskedés az egyes családok között, de legalább már nincsenek verekedések, és ami nagy szó: visszaszorult az alkoholizmus: azelőtt sokan reggel fölültek a szekérre, és egyik kocsmából hajtottak a másikba, most viszont már csak egy-két, „hagyományosan züllött család” jár azokba.³⁰⁸

További példák felsorolása nélkül is megállapíthatjuk, hogy létezett Erdélyben egy olyan agrárjellegű, ám a háziipar és a kereskedelem felé nyitott román településcsoport, amely – kellő ösztönzéssel – egy új, „nemzeti” városhálózat alapját jelenthette volna. Ez világlik ki Petru Suciú már idézett tanulmányából is: a szerző – immár Nagy-Romániában – kétféle utat javasolt a fenti cél érdekében: egyrészt a létező városok elrománosítása a betelepülőknek juttatott ipari, kereskedelmi és házépítési hitelek segítségével, másrészt az ígéretes román többségű települések városi rangra emelésével és közlekedési kapcsolataik, iparuk, kereskedelmük központi fejlesztésével; a szóba jöhetőek közül a szerző harmincötöt meg is nevez (Világos, Balázsfalva, Belényes, Szelistye, Resinár, Kudzsir, Naszód stb.).³⁰⁹

E néhány település bemutatása után lássuk végül, milyennek képzelték, látták a kortársak az ideális parasztpolgárt. Zorca úgy vélte, hogy „a rend és a tisztaság szeretete veleszületett tulajdonsága a vledényieknek, megfigyelhető gazdálkodásuk minden vetületében, a házak berendezésében, az udvarokon és a kertekben, valamint abban, ahogy nyilvános alkalmakkor megjelennek.” Az igen istenfélő és erényes nép szépen fölöltözve megy a templomba; szellemi vágyukat bizonyítja, hogy sokan olvasnak népkönyveket. Kerülik a veszekedést, ritkán pereskednek egymással. Adakozókedvük bizonyítéka a templom és az iskola javára tett sok adomány. Vendégszeretők, az iszákosság, lopás teljesen ismeretlen a faluban, ami jelentős előrelépés a múlthoz képest – hangsúlyozza a szerző. Jó úton indultak el a falu lakosai – összegzi végül – a maguk boldogulására és az egész román nép javára.³¹⁰ Az örök példakép, Szelistye lakóiról már több helyen megemlékeztünk, akárcsak a resináriakról – a korábbi tanulmányában írtakat Victor Păcală megerősítette és részletezte későbbi monográfiájában, kiemelve, hogy a *bojárok*nak „nem csupán a szekrénye, ládája volt tele erszényekkel, hanem a kulturális intézményekre is gondoltak, mert értékelték azok jelentőségét. Akár őszinte meggyőződésből vagy más magasztos érzéstől vezetettve, akár azért, hogy megörö-

kítsék nevüket, fölös bevételeükből számos intézményt alapítottak vagy szereltek föl.”³¹¹ Ezek a gazdag parasztek nem csupán az itteni templomot, iskolát, nélkülözö diákokat támogatták, létesítettek versengve alapítványokat, hanem akárhányszor magát Şaguna püspököt és egyházát is kiségették nagyobb kölcsönökkel, emellett élenjártak a nemzeti közadakozásban. Fönti vonásaiknak köszönhetően mint itthon, mind a határon túl ismerték és tisztelték őket mint akik szorgalmas kereskedelmük által gazdaggá tették ezt a tájat.

Végül lássuk egy olyan parasztpolgár életrajzát, akinek értékrendje, életpályája mintaként szolgálhatott az olvasók számára. A *Revista Orăştiei* 1895-ben közölte George Bocan zarándi parasztek életrajzát: egészséges elméjének és nemes szívének köszönhetően lett szegény bányászból a falu első embere; miután jólétet tudott teremteni, megtanult írni-olvasni-számolni, érdeklödni kezdett a nemzeti ügy iránt, anyagilag is támogatta a közérdekü vállalkozásokat. Egyetlen zarándi parasztként az ASTRA örökös tagja lett, bár irigyei ezt is fölhasználták ellene; a cikkíró kiemelte jó keresztény voltát, minek köszönhetően folyamatosan támogatta az egyházat és az iskolát: ha nem gyült össze elég pénz gyertyára, zászlóra, papi öltözékre vagy a szükséges renoválásra, a magáéából kiegészítette. Segítette a rászorulókat, de gyülölte a részegeseket: azért adott nekik, hogy kiszabaduljanak a pálinka rabságából. Nagy terve volt, hogy a falut kiszabadítsa „a zsidó kocsmárosok csapdjából”, ebben azonban ellenségei megakadályozták. Harmincezer forintnyi vagyont hagyott maga után, ebből kétszázat az egyházra; öt fiából kettö a brádi gimnáziumban tanult. A cikk szerint utolsó évében, nagybetegen gyakran így sóhajtozott: „Csak segítene az Isten fölnevelni fiaimat, hogy nemzetünk és egyházunk méltó védelmezöi lehessenek!”³¹²

Jegyzetek

1. I. Lapedatu: *Publicatiuni literarie si Cestiunea teatrala*. Familia, V, Nr. 42, 19/30. opt. 1869. p. 493.

2. V.C. Osvadă: *Anul 1898 (O revistă economică)*. Rev. Economică, I, Nr. 2., febr. 1899. p. 50-51.; *Cătră cetitori*. Rev. Economică, I, Nr. 1., ian. 1899. p. 1-2.
3. *Sărăcia noastră*. Rev. Economică, V, mai 1903. p. 189-190.
4. S.: *Starea economică a țeranului român din Ardeal și Ungaria*. Rev. Economică, V, Nr. 25, 20. iunie 1903. p. 213-214.
5. Uo. és p. 215.
6. *Aventul economic al României*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 41, 7/19. oct. 1895. p. 1-2.
7. România gazdasági helyzetére bővebben ld. Raffai Ernő: *A vajdaságotól a birodalomig. Az újkori Románia története* JATE, Szeged, 1989. p. 185-215.
8. *Chestiunea agrară în România*. Rev. Economică, I, 10. mart. 1899. p. 102. p. 106. p. 108-109.
9. Ioan Slavici: *Închisorile mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*. Viața Românească, h.n., é.n. p. 91.. p. 29-32.
10. *Recolta slabă, sioreci multi, nepasare mare*. Familia, I, Nr. 11., 15/27. sept. 1865.
11. *Carierile vietii. Cariera economică*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 36, 5/17. sept. 1898. p. 142.
12. S.: *Reuniuni agricole*. Rev. Economică, I, 10. sept. 1899. p. 362-363.
13. S.: *Lipsa unei școale de agricultură*. Rev. Economică, I, 10. aug. 1899. p. 321-324.
14. *Examenul la școala agronomică de model a comitatului Sibiiu*. Rev. Economică, I, 10. nov. 1899. p. 472.
15. *Stipendii pentru cursul de vierit din Miniș*. Rev. Economică, I, 10. oct. 1899. p. 433.
16. *Stipendii pentru fiii învătători ai școalelor economice de repetițiune*. Rev. Economică, I, 10. nov. 1899. p. 473; uo: *Curs de vară pentru preoți și învătători la școala de agricultură din Lugos*.
17. S.: *Starea economică a țeranului român din Ardeal și Ungaria*. Rev. Economică, V, Nr. 25, 20. iunie 1903. p. 215.
18. S.: *Începuturi de organizare economică*. Rev. Economică, V, 5. sept. 1903
19. *Export de lapte la Constantinopol*. Rev. Economică, I, 10. mai 1899. p. 222-223.
20. *Progresul Românilor în Banat; Veste bună din Banat*. Familia, XXXVIII, Nr. 26, 30. iunie/13. iulie 1902. p. 312.
21. Rev. Economică, ian. 1899. p. 29.
22. „*Al cui e pământul, a aceluia e patria*”. Rev. Economică, I, febr. 1899. p. 81.
23. „*Al cui e pământul, a aceluia e patria*”. Rev. Economică, I, 10. mart. 1899. p. 145-147.
24. *Pesti Napló despre băncile noastre*. Rev. Economică, I, 10. iun. 1899. p. 279-280.
25. „*Politica agrară națională*”. Rev. Economică, V, Nr. 27, 4. iul. 1903. p. 231-232.
26. Farkas: i. m. p. 5-8.
27. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 64, 27. aug/8. sept. 1881. p. 414.
28. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 67, 6/18. sept. 1881. p. 432.
29. *Voci de presă despre adunarea din Seliște*. Familia, XXXV, Nr. 31, 1/13. aug. 1899. p. 367.
30. *Despre industria de casă*. Familia, XXXVIII, Nr. 12, 24. mart./6. apr. 1902. p. 143.
31. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 67, 6/18. sept. 1881. p. 432.
32. *Industria noastră*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 50, 12/24. dec. 1898. p. 198.
33. Ioan I. Lăpădat: *Românii Seceleni. Causele decadenței lor economice și mijlocele de îndreptare*. Brașov, 1899. p. 16-18.
34. S.: *Industria noastră de casă*. Rev. Economică, 10. iulie 1899. p. 289-290.
35. Stefanu Popu: *Economi'a de casa*. Familia, V, Nr. 2, 12/24. ian. 1869.
36. *Industria noastră*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 50, 12/24. dec. 1898. p. 198.
37. Lăpădat: *Românii Seceleni*, p. 18-19.

38. S.: *Industria noastră de casă*. Rev. Economică, 10. iulie 1899. p. 290–91.
39. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 68, 10/22. sept. 1881. p. 438.; *Industria de casă*. Familia, XXII, Nr. 3, 19/31. ian. 1886. p. 36.; *Inteligența română din Alba-Julia*. Familia, XXIII, Nr. 26, 28. iun/10. iul. 1887. p. 311.
40. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 67, 6/18. sept. p. 432.
41. M.: *Reuniunea femeilor române din Brasiovu*. Familia, XV, Nr. 97, 20. dec/1. ian. 1879. p. 624.
42. *Reuniunea femeilor române din Sibiu*. Familia, XXIX, Nr. 48, 28. nov/10. dec. 1893. p. 574.
43. *Reuniunea femeilor române din Sibiu*. Familia, XXXIII, Nr. 10, 9/21. mart. 1897. p. 120.; ld. még: Nr. 40, 5/17. oct. 1897.
44. *Reuniunea femeilor române din Sibiu*. Familia, XXXV, Nr. 27, 4/16. iul. 1899. p. 323.
45. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7*. Sibiu (Nagyszeben), 1907. p. 11.
46. *Inaugurarea școalei de menaj din Sibiu*. Familia, XLI. p. 418.; Valeriu Achim: Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara. *Sargeția*, XIII, 1977. p. 428.
47. *Învățământ*. Rev. Economică, V, 25. iul. 1903. p. 257.
48. Silvestru Moldovan: *Tara noastră. Descrierea părților Ardélului dela Mureș spre mēdă-di și valea Murēșului*. Sibiu, 1894. p. 16.
49. Familia, X, Nr. 39, 6/18. oct. 1874. p. 473.
50. *Apelu către poporul românesc, în cauza esposițiunii naționale*. Familia, XVI, Nr. 98, 21. dec./2. ian. 1880. p. 610.
51. *Deschiderea esposițiunii naționale*. Familia, XVII, Nr. 62, 20. aug./1. sept. 1881. p. 403–404.
52. Iosif Vulcanu: *Esposiția română din Sibiu XI. Meseriile*. Familia, XVII, Nr. 70, 17/29. sept. 1881. p. 450.
53. Rev. Orăștiei, I, Nr. 2, 7/19. ian. 1895. p. 1.
54. S.: *Începuturi de organizare economică II*. Rev. Economică, V, 19. sept. 1903
55. Rev. Orăștiei, I, Nr. 21, 20. mai/1. iun. 1895. p. 1.
56. *Pe aiuirea și pe la noi – Prețuirea măestrilor la popoare cu adevărat culte*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 18, 2/14. mai 1898. p. 70.
57. *Carierele vieții. Cariera industrială*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 33, 15/27. aug. 1898. p. 129–130.
58. *Carierele vieții. Industria națională*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 34, 22. aug./3. sept. 1898. p. 134.
59. Lăpădat: *Românii Seceleni*, p. 21.
60. *În scopul desvoltării industriei și comerțului*. Rev. Economică, V., Nr. 30, 25. iul. 1903. p. 254–255.
61. gis: *Prelegeri pentru popor*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 50, 9/21. dec. 1895. p. 3.
62. Meseriașul: *Dela Reuniunea meseriașilor*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 51, 18/30. dec. 1899. p. 202.
63. *Fundațiunea Andronic*. Familia, XX, Nr. 41, 7/19. oct. 1884. p. 495.
64. *Stipendii și ajutoare din „Fundațiune Andronic”*. Familia, XXII, Nr. 43, 26. oct/7. nov. 1886. p. 520.
65. *Donațiunea lui Ioan Roman*. Familia, XXII, Nr. 2, 12/24. ian. 1886. p. 23.
66. *O nouă fundație pentru Asociațiune*. Familia, XXXIV, Nr. 12, 22. mart/3. apr. 1898. p. 144.
67. *Despărț. IX. al Asociațiunii Transilvane din Orăștie*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 34, 19/31. aug. 1895. p. 2.

68. A brassói román kereskedők monografikus földolgozása: Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780-1860)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1987.; hanyatlásukra: uo. p. 159-174. Röviden foglalkozik velük: Bíró: i. m. p. 49. A román ajkú görög kereskedők eredetére és kulturális törekvéseire ld. uo. p. 43-52. és Traian Stoianovich: *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*. *The Journal of Economic History*, XX. 1960/2. p. 278-279.
69. *Galati*. Familia, II, Nr. 21, 17/29. iul. 1866. p. 247.
70. Rev. Orăștiei, I, Nr. 2, 7/19. ian. 1895. p. 1.
71. Ioan Moța: *Îmbrățișați negoțul*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 43, 19/31. oct. 1896. p. 185.; Nr. 44, 26. oct/7. nov. 1896. p. 190-191.
72. Uo. p. 191.
73. *Dați băieții la pravălii!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 28, 11/23. iul. 1898. p. 109.
74. *Școalele comerciale române din Brașov*. Familia, XXXIV, Nr. 28, 12/24. iul. 1898. p. 335.
75. *Școala comercială superioară română din Brașov*. Rev. Economică, 10. aug. 1899. p. 351.
76. *Îmbrățișați negoțul! Un cuvânt către dnii învățători*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 46, 9/21. nov. 1896. p. 197.
77. *Negoț și meserie*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 32, 3/15. aug. 1896. p. 136.
78. P. Stoica: *Comerciu de cereale*. Rev. Economică, 10. sept. 1899. p. 377-379.
79. *Dați băieții la pravălii!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 29, 18/30. iul. 1898. p. 114.
80. Maria I. Casabianu: *De ce nu prospera la noi educațiunea nationala?* Familia, XII, Nr. 45, 7/19. nov. 1876. p. 529-530.
81. *Negoț și meserie*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 32, 3/15. aug. 1896. p. 136.
82. Coronensis: *Diamandi Manole*. Familia, XXXVI, Nr. 2, 9/21. ian. 1900. p. 20.; pályájához ld. még: Miskolczy: i. m. p. 169-170.
83. Ioan I. Lăpădat: *România Seceleni*, p. 13-14.; uő: *Probleme sociale și economice*, p. 27, 29, 31-33, 37-38.
84. Csupán az újabb földolgozásokat tartva szem előtt, a szlovák elit alapállására ld. Peter Salner: *Zidia v meštianskej spoločnosti Slovenska*. In: Elena Mannová (zost.): *Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900-1989*. AEP, Bratislava, 1998; Halász Iván: *A szlovák nemzeti politika és a zsidóság a dualizmus idején*. *Limes*, 1999. 1. sz. p. 43-61. A ruszinok vonatkozásában: Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997)*. Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Kiadó, Bp. 1997. A román elit antiszemizmusról: Bíró: i. m. p. 34.
85. Iosifu Vulcanu: *Suvenirii din caletoria I*. Familia, III, Nr. 31, 31. iul./12. aug. 1867. p. 368.
86. *Societatile in contra betiei*. Familia, X, Nr. 27, 14/26. iul. 1874. p. 322.
87. Petru V. Grigoriu: *Scrisori din Iasi. Jidovii*. Familia, XIV, Nr. 27, 2/14. apr. 1878. p. 161.
88. *Meseriașul Român*. Familia, XXIX, Nr. 24, 13/25. iun. 1893. p. 284.
89. Lie: *Voiește și vei putea*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 4, 21. ian./2. febr. 1895. p. 1.
90. *Mișcarea contra Jidanilor din Viena*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 39, 23. sept/5. oct. 1895. p. 1-2.
91. *În contra Jidanilor*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 1, 1/13. ian. 1896. p. 2.
92. *Înfrângerea Jidănistmului*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 9, 24. febr/7. mart. 1896. p. 40.
93. *Un premiu literar din Sibiu*. Familia, XXXII, Nr. 14, 7/19. apr. 1896. p. 167.
94. Cîneva: *Impresiuni plăcute din Făget*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 6, 6/18. febr. 1899. p. 22.
95. P. Stoica: *Comerciu de cereale*. Rev. Economică, 10. sept. 1899. p. 376.
96. Bíró: i. m. p. 34.; a *Krest'an* szellemiségére ld.: Ábrahám Barna: *Szlovák folyóiratok és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában*. In: Michal Hrivnák (szerk.) *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Etnikum Kiadó, Bp. 1998. p. 177., 183. A

- katolikus csoportosulásra általában: Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895-1905)* Akadémiai Kiadó, Bp. 1987. p. 126-133.
97. Roman Holec: *Svoj k svojmu!* Podoby ekonomického nacionalizmu. *História* [Bratislava], Nr. 2. 2001. p. 8-11. A szlovák sajtópropaganda egy jellemző írása: *Svoj k svojmu. Slovenský denník*, II, é. 14, 17. jan. 1901.
98. Kóvágó László: *A magyarországi délszlávok 1918-1919-ben.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1964. p. 23.
99. Idézi: Bíró: i. m. p. 34.
100. B..a: *Cei mulți înainte!* Rev. Orăștiei, I, Nr. 44, 28. oct./9. nov. 1895. p. 2.
101. *Nou negustor român în Orăștie.* Rev. Orăștiei, I, Nr. 45, 4/16. nov. 1895. p. 3.
102. Isidor Saturn: *Fapte!* Rev. Orăștiei, III, Nr. 43, 18/30. oct. 1897. p. 184.
103. Isidor Saturn: *Român la Român!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 5, 31. ian/12. febr. 1898. p. 18-19.
104. Isidor Saturn: *Român la Român!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 6, 7/19. febr. 1898. p. 21-22.
105. A teljesség igénye nélkül: Eugen Brote: *Organizațiunea creditului prin băncile românești.* Arad, 1909; Ioan I. Lăpădat: *Problemele viitoare ale băncilor noastre.* Sibiu, 1913; Ioan I. Lăpădat: *Finanțele private în Ardeal.* In: *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918-1928*, vol. I. Buc. 1929; Nicolae N. Petra: *Băncile românești din Ardeal și Banat.* Sibiu, 1936; Mihai M. Drecin: *Înființarea Uniunii bancare „Solidaritatea” și sistemul bancar românesc din Transilvania în anii. 1892-1907.* A.I.I.A., XX. 1977; uő: *Istorie financiar-bancară. Studii asupra băncilor românești din Transilvania.* Cluj-Napoca, 1996. A bankok társadalmi-nemzeti szerepére: Bujor Surdu: *Aspecte privind rolul băncilor române în consolidarea burgheziei românești din Transilvania până la primul război mondial.* A.I.I.C., V. 1962; Sabin Cioranu: *Rolul băncilor românești din Ardeal în pregătirea Unirii.* *Observatorul social-economic* [Brașov], Nr. 2-3. 1944; magyar részről: Bodor Antal: *Az erdélyrészi pénzüintézetek.* *Közgazdasági Szemle*, 1904. december p. 924-935.; Éber Ernő: *Fajok harca. Adatok az erdélyi nemzetiségi kérdéshez.* Bp. 1905.; Farkas Pál: *Az oláh kérdéstről.* Bp. 1907; Veridicus: *A magyarországi nemzetiségi kérdés - mint üzlet.* 1909; Szász Zoltán: *A magyar kormány tervei a nemzetiségi pénzüintézetek állami ellenőrzésére (1902-1904)* *Századok*, 1966. 1. sz.
106. *Visarion Roman.* Familia, XXI, Nr. 25, 23. iun./7. iul. 1885. p. 293.
107. *Parteniu Cosma.* Familia, XXXIII, Nr. 16, 20. apr/2. mai 1897. p. 181.
108. *Băncile românești.* Familia, XXX, Nr. 1, 2/14. ian. 1894. p. 11.
109. *Bilanțul băncilor noastre pro 1898.* Rev. Economică, 10. iun. 1899. p. 249-250.
110. Rev. Orăștiei, I, Nr. 8, 18. febr/2. mart. 1895. p. 1.
111. *Datorii la străini.* Rev. Orăștiei, II, Nr. 24, 8/20. iun. 1896. p. 103.
112. *Băncile noastre și băncile străine.* Rev. Orăștiei, II, Nr. 26, 22. iun./4. iul. 1896. p. 111.
113. *Să băgăm de seamă!* Rev. Orăștiei, IV, Nr. 48, 28. nov/10. dec. 1898. p. 189.
114. Arseniu Vlaicu: *Institutele noastre financiare.* Rev. Economică, 10. ian. 1899. p. 11.
115. C. Popp: *Depozite spre fructificare.* Rev. Economică, 10. mart. 1899. p. 113-119.; Iuliu Popescu: *Creditul și titlurile de credit.* Rev. Economică, 10. mai 1899. p. 205.
116. *„Albina” din Sibiu.* Familia, XXXII, Nr. 13, 31. mart./12. apr. 1896. p. 156.
117. Mihai M. Drecin: *Banca „Albina” din Sibiu. Instituție națională a românilor transilvăneni (1871-1918).* Cluj-Napoca, 1982. p. 163, 176.
118. *Serbătore română la Arad.* Familia, XXXII, Nr. 43, 27. oct/8. nov. 1896. p. 516.
119. *Cuota de binefacere.* Rev. Economică, febr. 1899. p. 41-47. A mintát a szász pénzüintézetek jelentették ki jótékonyági alapjaikra ld. Neugeboren Emil: *Az erdélyi szászok.* Bp. 1913. p. 57-58.

120. Drecin: Banca „Albina”, 177.; *Mulțumită publică*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 5, 28. ian/9. febr. 1895. p. 3.
121. *Băncile noastre și băncile străine*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 26, 22. iun./4. iul. 1896. p. 111.
122. Arseniu Vlaicu: *Institutede noastre financiare*. Rev. Economică, ian. 1899. p. 9.
123. *Se caută contabil*. Rev. Economică, 10. apr. 1899. p. 195.; *Post de contabil*, 10. nov. 1899. p. 471.
124. Arseniu Vlaicu: *Institutede noastre financiare*. Rev. Economică, ian. 1899. p. 5–12.
125. C. Popp: *Agitațiuni contra băncilor noastre*. Rev. Economică, V, 1. aug. 1903.
126. C. Popp: *Agitațiuni contra băncilor noastre*. Rev. Economică, V, 8. aug. 1903.
127. Idézi: *Biró*: i. m. p. 31.
128. S.: *Băncile și țărănimea*. Rev. Economică, V, Nr. 28, 11. iul. 1903. p. 239.
129. *Bilanțul băncilor noastre pro 1898*. Rev. Economică, 10. iun. 1899. p. 250–251.
130. *Reclamă negustorească*. Rev. Economică, 10. mai 1899. p. 241.
131. *Curent nesănătos*. Familia, XXXIX, Nr. 43, 9/22. nov. 1903. p. 516.
132. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitoriele*. Familia, III, Nr. 33, 16/28. aug. 1867. p. 398.
133. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitoriele*. Familia, VII, Nr. 39, 26. sept/8. opt. 1871. p. 465.
134. G. Baritiu: *Științele tehnice*. Familia, I, Nr. 13, 5/17. opt. 1865. p. 157–160.
135. *Primulu ingeneriu romanu*. Familia, VI, Nr. 6, 8/20. febr. 1870.
136. *Junimea română studiosă in Budapesta*. Familia, XXII, Nr. 24, 15/27. iun. 1886. p. 291.
137. *Carierele vieții. Cariera de tehnic-mechanic*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 38, 19. sept/1. oct. 1898. p. 150.
138. Iosif Vulcan: *O plaga culturala*. Familia, XVI, Nr. 28, 10/22. apr. 1880. p. 173.
139. Ioane Selagianu: *Poporul Romanu si portulu lui*. Familia, III, Nr. 15, 9/21. apr. 1867. p. 176.
140. Iosif Vulcanu: *Politic'a cea mai intielépta*. Familia, XVI, Nr. 30, 17/29. apr. 1880. p. 185.
141. *Concertul in Deva*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 4, 20. ian/1. febr. 1896. p. 14.
142. Vasilie Goldiș: *Mișcarea teatrală la noi in anul 1899*. Familia, XXXVI, Nr. 23, 4/17. iun. 1900. p. 268.
143. *Țeranul român și țeranul ungar*. Revista Orăștiei, V, Nr. 27, 3/15. iul. 1899. p. 105.
144. Petru Banatianu: *Notiie de caletoria III*. Familia, II, Nr. 25, 14/26. aug. 1866. p. 296.
145. *Țeran român, țeran maghiar*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 9, 24. febr/7. mart. 1896. p. 41.
146. *Dragoste de porunceală?* Rev. Orăștiei, II, Nr. 19, 4/16. mai 1896. p. 83.
147. *Milleniul la sate*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 19, 4/16. mai 1896. p. 84.
148. *Milleniul in ALba-Iulia*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 19, 4/16. mai 1896. p. 85.; *Ca la noi, nicăiera!* Nr. 27, 29. iun/11. iul. 1896.
149. *O nemernicie*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 24, 8/20. iun. 1896. p. 104.; *Poporul amăgit*. Nr. 33, 10/22. aug. 1896. p. 140.; *Transportul cel nou*. Nr. 35, 24. aug/5. sept. p. 149.
150. *Nu ne scriem Unguri!* – *Țeranii mai bravi că nădrăgarii*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 20, 16/28. mai 1898.
151. Arone Densusianu: *Suveniri si impresiuni de caletoria IV*. Familia, I, Nr. 11, 15/27. sept. 1865. p. 134.
152. Petru Banatianu: *Notiie de caletoria III*. Familia, II, Nr. 25, 14/26. aug. 1866. p. 296.
153. I. Lapedatu: *Ni trebuescu două fonduri pentru înființarea teatrului nationalu*. Familia, VI, Nr. 31, 2/14. aug. 1870. p. 362.
154. Ana Botta: *Pentru parinti*. Familia, X, Nr. 33, 25. aug/6. sept. 1874. p. 390.
155. G. Candra: *De ce nu ne insurăm?* Familia, XXIII, Nr. 4, 25. ian/6. febr. 1887. p. 42–43.

156. Wra: *Impresiuni sociale române din Selagiu*. Familia, XXVII, Nr. 15, 14/26. apr. 1891. p. 174.
157. Agârbiceanu, Ion: *Aranybánya*. Áll. Irod. és Műv. Kiadó, Marosvásárhely, 1957. p. 312–313.
158. Uo. p. 113–114.
159. *Pârghia luptei noastre*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 51, 16/28. dec. 1895. p. 1.
160. I. Lapedatu: *Reuniunile literare și Cestiunea teatrală*. Familia, V, Nr. 35, 31. aug/12. sept. 1869. p. 409.
161. *Invitare de prenumeratiune*. Familia, VII, Nr. 11, 14/26. mart. 1871. p. 130.
162. Comanescu: *Studiu istoricu-statisticu asupra presintului și trecutului Românilor din opidulu Codlea*. Brașov, 1885. p. 25.
163. Spinu Ghimpeșcu: *La anulu nou*. Familia, X, Nr. 1, 6/18. ian. 1874. p. 8.
164. Lugosianu: *Despre reuniunea femeilor romane din Lugosiu*. Familia, I, Nr. 10, 5/17. sept. 1865.
165. Petru Banatianu: *Notiție de caletoră IV*. Familia, II, Nr. 26, 21. aug/2. sept. 1866. p. 308.
166. Gregoriu Silași: *Esposiția română din Sibiu*. Familia, XVII, Nr. 71, 20. sept/2. oct. 1881. p. 458.
167. Isidor Saturn: *Bunul nostru popor*. Revista Orăștiei, III, Nr. 49, 29. nov/11. dec. 1897. p. 201.
168. Revista Orăștiei, III, Nr. 52, 20. dec/1. ian. 1897/98. p. 213.; Zorca: *Monografia comunei Vlădeni*, p. 70–71.
169. *Prima excursiune a „Hilariei” din Oradea-mare*. Familia, XL, Nr. 6, 8/21. febr. 1904. p. 70.
170. *Despărțământul Orăștie al Asociațiunii la Romos*. Libertatea, IX, Nr. 7, 4/17. febr. 1910. p. 5.
171. *Să ne întărim*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 49, 5/17. dec. 1898. p. 193.
172. Rev. Orăștiei, I, Nr. 38, 16/28. sept. 1895. p. 1.
173. *Apel către membrele „Reuniunii femeilor române din comitatul Hunedoarei.”* Rev. Orăștiei, V, Nr. 31, 31. iul/12. aug. 1899. p. 121–122.
174. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetățierile*. Familia, VI, Nr. 47, 22. nov/4. dec. 1870. p. 561.
175. *O broșură politică*. Familia, XXI, Nr. 34, 25. aug/6. sept. 1885. p. 407.
176. Petru Banatianu: *Notițe de caletoră I-II*. Familia, II, Nr. 23, 30. iul/12. aug. 1866. p. 271.; 7/19. aug. 1866. p. 284.
177. Rev. Orăștiei, I, Nr. 3, 14/26. ian. 1895. p. 1.
178. G. Stoica: *Cătră preoțimea română*. Revista Orăștiei, V, Nr. 20, 15/27. mai 1899. p. 78.
179. Preotul Macavei: *Scrisori către un tânăr cleric II, IV*. Familia, XXVII, Nr. 11, 17/29. mart. 1891. p. 123.; Nr. 13, 31. mart/12. apr. 1891. p. 147.
180. Ion Agârbiceanu: *Instrăinare*. In: *Din viața preotească*. Arad, 1916. p. 52.
181. Ion Agârbiceanu: *Glas de durere*. In: *Dela Tară*. Budapesta, 1906. p. 9–10.
182. Ion Agârbiceanu: *Man tiszteletendő*. In: *Dura lex. Elbeszélések*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1979. p. 117.
183. *Unu preotu – telhariu*. Familia, VIII, Nr. 23, 4/16. iun. 1872. p. 273.
184. Iosif: *Politică foarte rea. Greșelile noastre*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 26, 27. iun/9. iul. 1898. p. 101.
185. Petru Gabor: *Școala din Certej*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 28, 11/23. iul. 1898. p. 110.
186. T. Margineanu: *O voce din Maramuresiu*. Familia, XV, Nr. 19, 11/23. mart. 1879. p. 129.
187. Liviu Rebreanu: *Ion*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. p. 195.
188. Veritas: *Afaceri orășenești – Hațeg*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 40, 30. sept/12. oct. 1895. p. 2–3.

189. Lie: „*Voiește și vei putea*” Rev. Orăștiei, I, Nr. 4, 21. ian./2. febr. 1895. p. 1.
190. Rev. Orăștiei, I, Nr. 9, 25. febr./9. mart. 1895. p. 1.
191. *Poporul nostru*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 35, 29. aug./10. sept. 1898. p. 137-138.
192. *Tăranul e talpa țerii*. Rev. Orăștiei, V, Nr. 23, 5/17. iun. 1899. p. 90.
193. Rebreanu: *Ion*, p. 256-257.
194. Uo. p. 17.
195. Hortensiu: *Suvenire de la Deva*. Familia, X, Nr. 31, 11/23. aug. 1874. p. 366.
196. *Să spunem poporului!* Rev. Orăștiei, II, Nr. 31, 27. iulie/8. aug. 1896. p. 131.
197. *O voce din popor*. Rev. Orăștiei, II, Nr. 38, 14/26. sept. 1896. p. 163-164.
198. Un spectator. *Reprezentăție teatrală în Brașov*. Familia, XXI, Nr. 51, 27. dec/3. ian. 1885. p. 613.
199. Farkas: i. m. p. 13-14.
200. Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Franklin T., h.n., é.n. p. 33. Ugyanitt további példákat is találunk a lassú értékváltozásra.
201. Elena Fabian: *Despre disciplina modernă*. Familia, XXXIV, Nr. 41, 11/23. oct. 1898. p. 499.
202. -sb.: *Moravuri*. Familia, XXXVI, Nr. 19, 7/20. mai 1900. p. 224.
203. *Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XL, Nr. 33, 15/28. aug. 1904. p. 386.
204. Letiti'a: *Curteni'a*. Familia, VI, Nr. 12, 22. mart/3. apr. 1870. p. 140-141.
205. M. Strajanu: *Despre politetia*. Familia, VI, Nr. 19, 10/22. mai 1870. p. 224.; *Politeța în familie*. Familia, XL, Nr. 38, 19. sept/2. oct. 1904. p. 451.
206. Letiti'a: *Delicateti'a*. Familia, VI, Nr. 23, 7/19. iun. 1870. p. 272.; Maria: *Politeța în conversație*. Familia, XLI. p. 284.
207. Alesandru Onaciu: *Despre sarutare II*. Familia, II, Nr. 18, 25. iun./7. iul. 1866. p. 211.
208. Iosifu Vulcanu: *Suveniri de caletoria XVI*. Familia, IV, Nr. 45, 24. dec/5. ian. 1869/70. p. 529.; Spinu Ghimpeșcu: *Titlurile la noi*. Familia, VIII, Nr. 34, 20. aug/1. sept. 1872. p. 396.; Iosifu Ioanu Ardeleanu: *Eticheta. Studiu socialu prelucratu dupe autori străini. Cu luarea în considerațiune a împregiurărilor noastre sociali*. Aradu, 1889. p. 21-22.
209. *Ceva despre eticheta*. Familia, VII, Nr. 26, 27. iun./9. iul. 1871. p. 308.
210. I. G. Baritiu: *Cum se manca!* Familia, VII, Nr. 42, 17/24. opt. 1871. p. 501-502.; Georgiu Traila: *Estetic'a prandiului. Dedicata junimei*. Familia, XI, Nr. 35, 31. aug/12. sept. 1875. p. 410-422.; D. L.: *Însemnătatea bunei-cuviințe. Către eleve*. Familia, XL, Nr. 42, 17/30. oct. 1904. p. 501.
211. Alesandrina: *Despre eticheta. Scrisórea matusi cãtra nepóta-sa*. Familia, XVII, Nr. 10, 1/13. febr. 1881. p. 60.
212. Marcu Emilianu: *Despre serate*. Familia, VIII, Nr. 49, 3/15. dec. 1872. p. 575-576.
213. D. L.: *Însemnătatea bunei-cuviințe. Către eleve*. Familia, XL, Nr. 42, 17/30. oct. 1904. p. 500-501.
214. *Eticheta*. Familia, XXV, Nr. 4, 22. ian/3. febr. 1889. p. 46.
215. Ardeleanu: i. m. p. 5-11.
216. Maria Cioban: *Scrisori cãtrã eleve*. Sibiu, 1900. p. 86-90.
217. Zolnai: *A magyar biedermeier*, p. 35.; az anyanyelvű társalgás jelentőségét bővebben ld. uo. p. 28-35.
218. Letiti'a: *A casa si in societate*. Familia, V, Nr. 46, 16/28. nov. 1869. p. 541.; *Delicateti'a*. Familia, VI, Nr. 23, 7/19. iun. 1870. p. 272.
219. I.S. Paulu: *Pecatele conversatiunii*. Familia, XIV, Nr. 51, 9/21. iul. 1878. p. 329., 341. ill. Nr. 62, 68, 84; Nr. 59, 63, 69. 1879.

220. Rosa Trandafir: *Femeile și salonul*. Familia, XXIV, Nr. 50, 11/23. dec. 1888. p. 584.; *Conversația într'un salon*. Familia, XLI, 1905. p. 477.; Lucia Dincă: *Femeile și conversația*. Familia, XLII. p. 343.
221. Iosifu Vulcanu: *Fotografii din galeria dietei*. Familia, II, Nr. 1, 5/17. ian. 1866. p. 11.
222. Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriile*. Familia, VI, Nr. 48, 29. nov/11. dec. 1870. p. 572-573.; N-nu: *Ce e amoru? Ce e curisarea?* Familia, VII, Nr. 43, 24. opt/5. nov. 1871. p. 512.
223. At. Marienescu: *Unele sminte si datine rele ale femeiloru*. Familia, V, Nr. 13, 30. mart./11. apr. 1869. p. 146.; O cetitória: *Unele sminte si datine rele ale barbatiloru*. Familia, V, Nr. 14, 6/18. apr. 1869. p. 158.; Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriile*. Familia, VI, Nr. 49, 6/18. dec. 1870. p. 585.; uó: *Conversare cu cetitóriile*. Familia, VII, Nr. 40, 3/15. opt. 1871. p. 476.
224. Almadina: *Respunsulu copilei frumóse*. Familia, XII, Nr. 34, 22. aug/3. sept. 1876. p. 397.
225. Az erdélyi városok etnikai összetételét 1850-re ld.: Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII-XIX. században*. L'Harmattan-Atelier, Bp. 2001. p. 257-258.
226. *Erdély története III*. p. 1577, 1575.
227. Idézi: Dobrescu: *Elita românească*, p. 22.
228. Moldovan: i. m. p. 16.
229. *Apel*. Revista Orăștiei, I, Nr. 8., 18. febr./2 mart. 1895. p. 3.
230. *Orașele, haina popoarelor*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 24, 13/25. iun. 1898.
231. Suciu: *Clasele sociale*, p. 698.
232. *Problema orașelor ardeleni*. In: *Probleme ardeleni*. Cluj, 1924. 24-25, 30-31.
233. Moldovan: i. m. p. 116
234. Iosifu Vulcanu: *Se fondâmu teatru naționalu*. Familia, V, Nr. 30, 27. iul/8. aug. 1869. p. 350
235. *Unde se fia teatrulu romanescu?* Familia, VI, Nr. 7, 15/27 febr. 1870. p. 82
236. *Discursul de deschidere cu ocaziunea adunării generale a Asociațiunii...* Transilvania, XXXVI, Nr. 5, sept-oct. 1905. p. 158.
237. Ízelítőül: *Balulu roman din Aradu*. Familia, XIV, Nr. 16, 23. febr/7. mart. 1878. p. 95.; Georgítia: *Din viéti'a romanilor din Aradu*. Familia, XIV, Nr. 55, 23. iul/4. aug. 1878. p. 357.; uó: *Balul de „siete varmegii”*. Familia, XV, Nr. 11, 11/23. febr. 1879. p. 77.; *Casa Națională la Arad*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 14, 4/16. apr. 1898. p. 54.; *Casa Națională din Arad*. Familia, XXXVIII, Nr. 40, 6/19. oct. 1902. p. 479.
238. M. Pompiliu: *Din orasiu*. Familia, II, Nr. 35, 23. oct/4. nov. 1866. p. 409.
239. Goga cikke - *Un anachronism: cultura națională maghiară - az aradi Românu* 1913. január 7-i (új naptár) számában jelent meg; magyar fordításával együtt közli: *Ady Endre Összes prózai művei*, XI. köt., Bp. 1982. p. 199-208. A magyar szellemi életet is megosztó vita összefoglalását ld.: Köpeczi Béla: *Nemzetképzés és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1995. p. 204-236.; Braun Róbert véleménye: uo. p. 215.
240. *Conversare cu cetitóriile*. Familia, IV, Nr. 13, 12/24. apr. 1868. p. 153.
241. *Femeia romana*. Familia, VI, Nr. 44, 1/13. nov. 1870. p. 518-519.
242. *Temisiór'a*. Familia, II, Nr. 22, 24. iul/5. aug. 1866. p. 260.
243. Lápádat: *Probleme sociale*, p. 281.
244. Moldovan: i. m. p. 112-115.; I. Lupaș: *Sibiul ca centru al vieții românești din Ardeal*. Cluj, 1928. p. 31.
245. *Orașele, haina popoarelor*. Rev. Orăștiei, IV, Nr. 24, 13/25. iun. 1898.
246. Iulianu Grozescu: *Suveniru din Bucuresci I*. Familia, III., Nr. 20, 14/26. mai 1867. p. 238.

247. Iosifu Vulcanu: *Suveniri de caletoria IX*. Familia, IV, Nr. 38, 29. oct/10. nov. 1868. p. 446.
248. *Orasiulu Bucuresci*. Familia, VI, Nr. 11, 15/27. mart. 1870. p. 130
249. Iulianu Grozescu: *Suveniri din Bucuresci*. Familia, III., Nr. 21, 21. mai/2. iun. 1867. p. 251.
250. *Hotel Continental in Bucuresci*. Familia, XXVIII, Nr. 48, 29. nov/11. dec. 1892. p. 572.
251. P. Tra: *Dela expoziția din București*. Familia, XLII, 1906. p. 356; V. Babi: *Impresii din călătoria la Expoziție*. Familia, XLII, 1906. p. 426.
252. *Iulianu Grozescu: Suveniri din Bucuresci II*. Familia, III., Nr. 21, 21. mai/2. iun. 1867. p. 250.
253. Iosifu Vulcanu: *Suveniri de caletoria IX*. Familia, IV, Nr. 38, 29. oct/10. nov. 1868. p. 448.
254. Az első ostorozó jelentés mindjárt a 16. számban jelent meg: T.B.: *Neinteresare – Viet'a sociala reinviata*. Familia, I, Nr. 16, 5/17. nov. 1865.
255. Iulianu Grozescu: *Suveniri din Bucuresci*. Familia, Nr. 25, 18/30. iun. 1867. p. 298; Mihaiu Strajanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 3, 23. ian/4. febr. 1868. p. 34.; Iosifu Vulcanu: *Conversare cu cetitóriele*, Familia, IV, Nr. 34, 27. sept/9. oct. 1868. p. 403.
256. J.C. Dragescu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 35, 17/5. oct. 1868. p. 415.
257. Mihaiu Strajanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 3, 23. ian/4. febr. 1868. p. 33.
258. *Aristocrati'a romana si cea magiara*. Familia, VII, Nr. 10, 7/19. mart. 1871. p. 117.
259. Uo. ill. Nr. 22, 28. mai/9. iun. p. 260.; Mihaiu Strajanu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 3, 23. ian/4. febr. 1868. p. 33.
260. *Debutul chorului din Sibiu la București*. Familia, XXXI, Nr. 23, 4/16. iun. 1895. p. 274.
261. Lia Măgură: *Serisoare din București*. Familia, XXXVIII, Nr. 51–52, 22. dec. 1902/4. ian. 1903. p. 614.; Mironu Pompiliu: *Conversare cu cetitóriele*. Familia, IV, Nr. 40, 14/26. nov. 1868. p. 476.
262. Ioan Slavici: *Închisorile Mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*. Viața Românească, f. l., f. a., p. 11–14.
263. Uo. p. 29–32.
264. *Concertul corului mixt din Orăștie*. Rev. Orăștiei, I, Nr. 6, 4/16. febr. 1895. p. 2.
265. *Serbările de la Seliște. Discursul președintelui Iosif Vulcan...* Familia, XXXV, Nr. 29, 18/30. iul. 1899. p. 345.
266. Dum. Brezulescu: *Din viața unui sat danez*. Familia, XXXIX, Nr. 19, 11/24. mai 1903. p. 222.
267. *Situația gravă* (1905). Idézi: Z. Ornea: *Poporanismul*. București, Ed. Minerva, 1972. p. 215. és magyarul: Ábrahám Barna: *Vállalkozók és oligarchák. A román burzsoázia fejlődési rendellenességei*. *Limes*, 2000. 2–3. sz. p. 230.
268. *Ce este poporanismul?* (1925). Uo. p. 189. és Ábrahám: *Vállalkozók és oligarchák*, i. m., p. 234–235. A poporanizmusra bővebben ld. Pászka Imre (vál.): *Román eszmetörténet 1866–1945. Önismeret és modernizáció a román gondolkodásban*. Aetas – Századvég, 1994. p. 361–366.
269. Petra-Petrescu: *Satul cu comorile*. Familia, XX, Nr. 30, 22. iul./2. aug. 1884. p. 359.
270. *Comuna Viitorul. Sfaturi și pilduri pentru înaintarea unui sat prin sine însuși*. Sibiu, 1907.
271. I. m. p. 30.
272. Jonáš Záborski: *Dva dni v Chujave*. Sl. vyd. krásnej lit., Bratislava, 1963. p. 153.

273. Záborski: i. m. p. 143.
274. Simu: i. m. p. 15–16.
275. Záborski: i. m. p. 130.
276. Uo. p. 131–132.
277. I. m. p. 1
278. „Mert vajon nem a nép »fogadja«-e a tanítót? – mint fogadja a kanászt, a csósz, a baktert és más embereket, kik a község érdekeit gondolják. Hiába protestálsz e kifejezés: »tanítót fogadunk« ellen, a köznép mindig így beszél, s mennyire lealacsonyító e kifejezés, mennyire magában foglalja a népnek azon hitét, hogy a »tanító a nép uralma alatt áll« – azt mindenki érezheti.” Helyzetünk a társadalomban. *Tanítóbarát*. 1886. 3. sz. p. 87. Az általában paraszti származású néptanítók kisebbség komplexusait, gátlásait próbálja oszlatni, elfogadottságukat erősíteni *A néptanító és az úri osztály* c. cikkében. Uo. p. 64., 79.
279. Gyermekkori nélkülözések, szeminaryumi megaláztatások, képmutatás, kiközösítés a falu részéről „a paraszt-bosszúállás legfurfangosabb és legaljasabb fegyvereivel”, mert nem vette el az egyik előljáró elzüllött leányát. A gyötrelmes életét végigpergető öregembernek csupán utolsó pillanatait aranyozzák be névnapi köszöntést hozó tanítványai. Uo. p. 115–117.
280. „Csakis így történhetett az, hogy minden erőmet az iskola és a község fejlesztésére fordíthattam. Megtanítottam őket kalapfonásra, kosárkötésre, selyemtenyészésre, csináltam nekik községi takarékpénztárt, tűzoltóegyesületet (mikor Pesten sem volt), megtanítottam az öregeket is írni, olvasni, s vasárnaponként szabad előadásokat tartottam a községnek mindenféle közérdekű dolgokról, amiket a papommal egész héten át az újságból olvastunk. A községen pár év alatt annyira meglátszott a mi kezünk, hogy koldusunk sem volt, községi adósságunk sem volt. *A lámpás*. Bp. é. n. p. 143.
281. „én egy olyan papot kaptam, aki szintén azzal jött ki a szeminaryumból, hogy az iskolában a pap az úr, a tanító pedig szolga.” Uo. p. 145.
282. Az író tétélesen is megfogalmazza a néptanító társadalmi helyzetét, sorsának kiúttalanságát, mikor egy neki ajánlatot menyasszony-jelöltnek kifejti, miért nem nősülhet: „Nem búsulok én ezen, kisasszony, – feleltem elmosolyodva, – kell egy hídnak lenni, amely a paraszti osztályt az úri osztállyal egybeköti. Ez a híd a néptanító. Én szeretek az lenni, ami vagyok. Az én foglalkozásom kedves nekem. Én a faluban minden szíven és minden lelken uralkodom. Ez nekem öröm, és gazdag is vagyok. Nem, mintha vagyonom vagy nagy jövedelmem volna, hanem azért, mert bele tudok illeszkedni abba, amim van. Nem is kell összezsugorodnom. Igaz, hogy a külső megjelenésemre nem sokat költhetek, de az itt nem is szükséges.” Csak ne kelljen megnősülnie – hártja el a közeledést –, mert a két szobánál, szalmaszéknél, ami neki és anyjának megfelel, többre nem telik. A lány hálás az őszinte szavakért: „Először vagyok falun, – felelte pillogva, – én nem ismerem itt az emberek gondolkodását. A falusi tanítókat én csak színpadokon láttam. De ön nem olyan.” Az elbeszélés címe: Boriska. In: Gárdonyi Géza: *Az én falum*. Dante Kiadás, Budapest, [1928]. p. 228. A három különböző etnikumú alkotó összevetéséhez ld: Ábrahám Barna: Értelmiségi küldetés és a falu újjászületése a dualizmus korának hazai irodalmában. In: *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben*. Bél Máttyás Egyetem, Besztercebánya, 2001. p. 60–69.
283. Iosif Vulcanu: *In satul femeilor frumoase. Seliște lângă Sibiiu*. Familia, XVII, Nr. 66., 3/15. sept. 1881. p. 426.
284. Moldovan: i. m. p. 129–131.
285. Idézi: Bíró: i. m. p. 37.

286. Dumitru A. Mosora (red.): *Zile memorabile pentru Săliște și jur. Voci de presă*. Sibiu, 1904.
287. Braun Róbert: A falu lélektana. *Huszádik Század*, 1913. 5–6. sz. p. 548.
288. *Zile memorabile*, p. 87–88. Mețianu görögkeleti érsek szentelte föl, a nagyszabású ünnepség lefolyását ld. uo. p. 91–113.
289. Victor V. Grecu (red.): *Sălișteea Sibiului, străveche vatră românească*. Sibiu, 1990. p. 189–191.
290. Iosif Kovács: *Monografiile sătești*, p. 665.
291. Păcală Viktor: A Nagyszeben vidéki resinárok lakóhelye és életviszonyai. *Földrajzi Közlemények*. XXXIII. 1905. p. 352. skk.; uő: *A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás*. Bp. 1909.; Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés*. Tud. és Encikl. Kiadó, Bukarest, 1975. p. 109, 118, 129–130.
292. Surdu: *Apecte privind rolul băncilor*, p. 183.; bővebben: uő: *Societatea de păstrare și împrumut*, p. 317–328.; Victor Păcală: *Monografia satului Rășinariu*. Sibiu, 1915. p. 398.
293. Uo. p. 319; uő: *A resinári parasztudvar*, p. 12–13.
294. Uo. p. 2–3, 5.
295. *A Nagyszeben vidéki uo.* p. 319–325; *Monografia satului Rășinariu*, p. 110.
296. *A Nagyszeben vidéki*, p. 325.
297. *Monografia satului Rășinariu*, p. 104.
298. Romul Simu: *Monografia comunei Orlat*. Sibiu, 1895. p. 55–60.
299. Uo. p. 22., 63–67.
300. Uo. p. 3–7.
301. Uo. p. 69–71.
302. Iosif Vulcanu: *Câteva ore în România*. Familia, XVII, Nr. 70, 17/29. sept. 1881. p. 451.
303. Nicolae Cărpinișian: *Monografia comunei Rêhău*. Sibiu, 1897. p. 16–17.
304. Ioachim Muntean: *Monografia economică-culturală a comunei Gurarțului*. Sibiu, 1896. p. 4, 7, 9.
305. Ioan Podea: *Monografia comunei Săcădate*. Sibiu, 1911. p. 24, 34.
306. Comanescu: *Studiu istoric-statisticu*, p. 12, 17–18, 22, 24–25.
307. Zorca: *Monografia comunei Vlădeni*, p. 75–81.
308. Petru Vancu: *Monografia comunei Măderat (Magyarád)*. Arad, 1905. p. 62–66, 96–97.
309. *Probleme ardelen*, p. 32.
310. Zorca: i. m. p. 81–82.
311. *Monografia satului Rășinariu*, p. 319–320.
312. Rev. Orăștiei, I, Nr. 20, 13/25. mai 1895. p. 2.